

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПОЛЯКІВ В УКРАЇНІ У 1930-ті РОКИ

Політика "коренізації", яка проводилась з першої половини 20-х років стосовно національних меншин України (рівночасно із цим основна маса населення республіки була охоплена "українізацією"), дала могутній імпульс розвитку національної самосвідомості й культури так званих некорінних національностей УСРР. Зрозуміло, що згадані процеси, заініційовані згори – партійно-державною верхівкою СРСР та УСРР, – перебігали далеко неоднозначно, у досить вузьких рамках тодішньої офіційної ідеології, із притаманними міцніючому сталінському тоталітаризмові догматизмом й нетерпимістю¹.

Не стала винятком й четверта за чисельністю національна меншина України – польська (476.435 осіб за переписом 1926 р.). На початку 1930-х років на території УСРР існував польський – Мархлевський – національний район (створений 1925 р.), діяли 148 національних сільрад, 24.185 учнів навчалося у 381 польській школі. Вчителів готували у Києві польські педагогічний інститут і педтехнікум. Працювали національні робітфаки у Бердичеві й Житомирі, польські сектори у складі середніх спеціальних та вищих навчальних закладів республіки. Знову ж таки у Києві в системі Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) функціонував Інститут польської пролетарської культури. Різні вікові верстви польського населення України обслуговували центральні засоби масової інформації, що видавалися у Києві й Харкові. Це – газети "Бондзь готув", "Глос млодзежи", "Серп". Крім центральних, видавалася також низка районних польських газет і польськомовних друкованих органів деяких політвідділів МТС (у місцях зосередження переважно польського населення)².

Зрозуміло, що польська меншина не була ізольована від осіб інших національностей, які проживали в УСРР. Не обминули її й суворі випробування, котрі спіткали усе населення всіх республік сталінського СРСР кінця 20-х – у 30-х роках: колективізація й голод, масові репресії й депортації. Але поряд із спільним із іншими національностями Радянського Союзу міжвоєнної доби, в історичній долі польської нацменшини були й істотні особливості, притаманні лише їй. [...] підпорядкувати власним цілям, а у спонтанній ініціативі самого польського населення, яка не санкціонувалася згори, бачило "контрреволюцію", "антирадянщину", "підступи підсілсудчини" та ін.³

Тим не менше, у 20-ті роки репресії щодо поляків СРСР і України, зокрема, не набували характеру масових акцій. До того ж, силові структури, заарештувавши того або іншого католицького священика чи рядового громадянина польської національності й звинувативши його, скажімо, у шпигунстві на користь Польщі (у переважній більшості випадків не маючи

---

* Пропуск частини тексту у друкарському примірнику. – *Редколегія.*

на це жодних підстав, хоча зрозуміло, що поодинокі випадки збирання розвідувальної інформації з боку польських спецслужб і окремих дипломатів мали місце в дійсності), діставали можливість – в разі потреби (досить часто саме вона й спричинялася до арешту) – обміняти його у польських колег на членів Компартії Польщі чи її автономної складової – Компартії Західної України (КПЗУ), засуджених польськими судами за протидержавну діяльність. Так, зокрема, 15 квітня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про обмін політв'язнів, доручило голові ДПУ УСРР В.А.Балицькому “поставити в Москві питання про обмін засуджених у Польщі активних робітників КПЗУ на засуджених нами польських контрреволюціонерів”⁴.

Ситуація кардинально змінилась на початку 30-х років. Сталінський тоталітарний режим досить зміцнів, ліквідувавши будь-яку офіційну опозицію всередині країни, в тому числі – у самому партійно-державному керівництві, організувавши страшний голодомор, який забрав мільйони життів, насамперед в Україні. Рівночасно зовнішньополітична ситуація для Радянського Союзу істотно погіршала: у Німеччині до влади прийшов Гітлер, на антирадянській основі відбулося польсько-німецьке зближення. Тому й не дивно, що практично синхронно – у 1933-1934 рр. – розгортаються й поступово набирають обертів репресії проти польської й німецької меншин в УСРР. До цього також спричинився ще політичний чинник. Сталінський провід держави, формально не відкидаючи пропагандистські гасла 20-х років із закликами до "світової пролетарської революції", фактично відходить від учорашнього інтернаціоналізму з тим, аби перейти на прагматичні рейки побудови казарменого соціалізму "в одній країні". На авансцену політичного життя поволі, а потім дедалі стрімкіше виходить ледь підфарбований інтернаціоналістською риторикою колишній імперський, великодержавницький російський шовінізм.

Як наслідок цього – оголошується “націоналістичним збоченням” вчорашня політика "коренізації" взагалі й "українізації", зокрема. Самогубство 7 липня 1933 р. М.О.Скрипника – одного з найбільш яскравих лідерів "українізаційної" політики, який водночас опікувався національно-культурним будівництвом нацменшин України, – досить рельєфно відокремлює "великий перелом" у національній політиці сталінщини.

У цьому ж 1933 р. відбуваються кардинальні зміни у долі польського населення України. Воно (сільське у переважній своїй частині), не маючи змоги оклигатись після років примусової колективізації й голоду, практично відразу потрапляє під прес масових репресій.

У доповідній записці Культпропу ЦК КП(б)У "Про роботу серед польських трудящих мас УСРР" (8 вересня 1933 р.) зазначалося: "Занепад роботи серед польських трудящих, брак більшовицької пильності за умов загостреної класової боротьби й зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму, посилювали вплив буржуазно-націоналістичних елементів на польських

трудящих". Особливо непокоїв владу незначний відсоток колективізації польського населення у Вінницькій та Київській областях (у Мархлевському районі, наприклад, він становив лише 20 %) та чимала, на її думку, "засміченість" цих колгоспів "куркульськими" та "антирадянськими" ділками.

Вплив "класово-ворожих віянь" виявила республіканська адміністрація й у деяких польських школах. Так, у Славутському районі Вінницької області три учні польської семирічки мали намір втекти до Польщі, їхні одеські товариші запитували: "Чому нас не пускають до Польщі? Ми хочемо туди, там наша влада". Подекуди старшокласники нищили портрети Сталіна та інших "вождів", а під час уроків заявляли, що "наші досягнення – це облуда, що радянська влада грабує село" та ін.

Такі настрої і – як наслідок – відповідні висловлювання, що відображали реальний стан справ у країні, набули поширення не лише серед учнів польських навчальних закладів. Стурбоване цим явищем, 17 січня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: "Доручити Культпропу ЦК розробити заходи до усунення шляхом організаційного і громадського впливу наявних фактів розповсюдження по школах окремими школярами антирадянських анекдотів і жартів, всіляких вуличних пісеньок – по суті хуліганських – та ін., що політичне розкладають шкільний колектив".

За стандартними фразами про "класово-ворожі" й "шкідницькі" елементи (до речі, об'єктивний аналіз стверджує, що найбільшими "антирадянщиками" та "шкідниками" були, насамперед, Сталін та його оточення, а не фантомні (переважно) "контрреволюціонери") виразно вимальовуються й реальні труднощі, з якими стикалася влада в процесі національно-культурного будівництва серед польського (та й не лише польського) населення УСРР.

У тому ж таки документі Культпропу ЦК КП(б)У від 8 вересня 1933 р. зазначалося, зокрема, що у Мархлевському районі з 113 учителів 5 % мають лише початкову освіту, власне, напівписьменні, 33 % дістали середню й незакінчену середню освіту. В той самий час вкрай незадовільно розгорталися роботи по будівництву Мархлевського польського педтехнікуму, який, згідно постанови ЦК КП(б)У, мали відкрити ще у 1932 р. Ухвала ЦК КП(б)У від 13 червня 1933 р. зобов'язувала відкрити цей навчальний заклад не пізніше 1 листопада того ж року. Але і восени 1933 р. спорудження майбутньої "кузні" польських учительських кадрів все ще перебувало на стадії проекту.

Численними були випадки, коли місцева адміністрація, нехтуючи вказівками з центру, ігнорувала "роботу польською мовою серед польських трудящих", непоодинокими – прояви великодержавницького російського шовінізму, відмови приймати заяви польською мовою. Навіть польські (формально) сільради переважно користувалися українською або російською мовами. У "зразковому" польському районі України Мархлевському – не перейшли на польську мову міліція, земельний відділ,

банк, МТС та ін. організації, що безпосередньо і повсякденно спілкувалися з польськими селянами. Київський міськком партії 20 березня 1933 р. констатував "цілковиту відсутність масової культвиховної роботи польською мовою серед робітників-поляків на підприємствах". Аналогічне становище склалося і в інших містах України. В Одесі, наприклад, протягом 1932-1933 рр. були ліквідовані польський технікум механізації сільського господарства, вечірня робітнича школа, занепала робота на підприємствах, розвалилася праця польського клубу. Робота польських робітничих клубів по інших містах республіки (Харків, Київ, 5 клубів у Вінницькій обл.) ледь жевріла⁵.

Розглянувши стан справ з "роботою серед польських трудящих мас УСРР", оргбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні 13 жовтня 1933 р. визнало його незадовільним. Було вирішено піти второваною стежкою: у місячний термін "розробити та подати на затвердження політбюро ЦК конкретні заходи для забезпечення рішучого перелому та посилення роботи серед польських трудящих України". Відділам ЦК КП(б)У доручалося "зміцнити склад польських робітників, які працюють на ланках культурного фронту (клубних робітників, вчителів та інш.)", а також "польських робітників, які працюють на керівних посадах в колгоспах, сільрадах, райвиконкоммах"⁶.

Отже, увімкнули "зелене світло" кадровому перетрушуванню польських працівників в УСРР⁷. Замість систематичної, наполегливої роботи до виховання, підвищення освітнього і фахового рівня польського вчительства, культосвітніх і адміністративних працівників, замість відмови від надмірної заідеологізованості польської роботи в Україні, її відвертої "експортної" заангажованості республіканська влада (за вказівками з Москви, звичайно) ступила на шлях фактичного розгрому цих кадрів. Зрозуміло, що назовні це подавалося, як піклування про зміцнення проводу національно-культурним будівництвом серед польських трудящих України, необхідність викриття окремих "контрреволюційних" та "антирадянських" елементів поміж польських працівників.

У 1932-1933 рр. органи НКВС сфабрикували справу про так звану "Польську Організацію Військову" (ПОВ), назву якої запозичили в організації, що реально існувала в часи Першої світової та громадянської воєн і припинила свою діяльність у 1921-1922 рр. Мозаїчна картина "митців" з НКВС мала окремі реальні фрагменти. Решта ж – створення і діяльність ПОВ після польсько-радянської війни 1920 р. на терені СРСР, насамперед в Україні, мета та антирадянські плани так званих "пеовяків" – вигадка. Але для польського населення УСРР ця вигадка перетворилася на жахливу реальність.

У 1933-1934 рр. за причетність до діяльності ПОВ на Правобережній Україні Київським обласним управлінням ДПУ УСРР заарештовано сто чотирнадцять осіб, з яких сімдесят дістали різні терміни ув'язнення або ж були страчені, а решта – сорок чотири – звільнені за недоведеністю складу злочину (що, зрозуміло, не давало гарантії від репресій в подальшому).

Як можна зрозуміти з документів, схема "підривної діяльності", за версією сталінських спецслужб, була приблизно такою. Для того, щоб обґрунтувати непорушність тогочасних кордонів Польщі, довести світовій громадській думці правильність зазіхань на Правобережжя України й підтвердити свої історичні права на українські землі (йшлося про кордони Польщі 1772 р.), нарешті – для створення потужної людської бази, спроможної взяти збройну участь під час майбутньої війни проти СРСР й діяти в тилу Червоної Армії, – ПОВ, нібито, розгорнула через свої осередки активну роботу.

Членами ПОВ провадилася широка полонізація українського населення, штучно збільшувалася кількість поляків в УСРР, необґрунтовано створювалася розгалужена мережа польських адміністративних і культосвітніх інституцій. Керівництво ними, зрозуміло, захопили, "активні націоналісти" – члени ПОВ, щоб полонізувати Правобережжя України, готувати "націоналістичні кадри".

До того всього додавалося, що з 1919 р. найбільш визначні "пеовяки" пролазили "з шкідницькою метою" до лав Комуністичної партії й поступово захоплювали вирішальні ділянки "польської партійної й радянської роботи".

Таким був стислий зміст "орієнтування" ("ориентировки") по "контрреволюційній польській роботі", що у 30-ті роки розсилався Управлінням держбезпеки НКВС УСРР всім начальникам обласних управлінь, округових відділів НКВС, начальникам Особливих відділів ("особых отделов") корпусів Київського та Харківського військових округів, командирам прикордонних загонів НКВС УСРР. Отже, кожний з керівників цих підрозділів націлювався ("орієнтувався") на посилені пошуки прихованих "пеовяків", викриття їх "контрреволюційної діяльності", а знайшовши (вигадавши) їх, мав можливість збагатити надіслану згори схему – "орієнтування" – місцевим матеріалом. Зрозуміло, що найкращі шанси у цьому плані мали ті функціонери НКВС, які працювали в місцях зосередження компактних мас польського населення (Вінницька, Київська обл. та ін.). Отже, не дивно, що протягом 30-х років у республіці сфабриковано декілька "справ" так званих "обласних центрів ПОВ".

Згадане ж вище "орієнтування" – у своїй "теоретичній" частині – як інтродукція включалося до звинувачувальних висновків у "справах" абсолютної більшості осіб, заарештованих за причетність до ПОВ у 1933-1934 рр. (із незначними відмінностями). З огляду на важливість питання подаємо цей вступ повністю із збереженням мови оригіналу: *"Органами ГПУ раскрыта и ликвидирована контрреволюционная организация, именованная Польская Военная Организация ("ПОВ"), которая вела активную шпионскую, диверсионную, террористическую и повстанческую работу, с целью свержения диктатуры пролетариата на Украине, отторжения УССР от Советского Союза и захвата ее польским империализмом.*

Созданная в 1915 году ПИЛСУДСКИМ, "ПОВ" с 1918 г. развертывает

на території УСРС, особливо на Правобережжя, широку шпiонську, повстанчу диверсионну роботу, являючуся складною часткою підготовки походу польських поміщикiв и буржуазии на Україну и окупації Правобережжя 1920 г.

В цiлях маскировки своєї роботи и створення легальної бази для своєї дiяльностi "ПОВ" широко практикує вливання своїх активних членiв в ряди комуністическої партії.

Слідством установлено, що ще в 1919 г. при керівництві участі членiв "ПОВ" була створена в Києві так називана Польська робочо-крістьянська комуністическа партія, через котру проникли в ряди КП(б)У керівні кадри "ПОВ"⁸.

Слідством також установлено, що організація широко практикувала впровадження своїх членiв в компартії Польщі и Західної України, котрі в ряді цих партій виконували провокаційну роботу, а потім, під виглядом політeмігрантiв, переїздили в СРСР – для шпiонської диверсионної роботи, поповняючи кадри "ПОВ" на території Радянського Союзу.

Оправившись після ліквідації органами ЧК в 1921 г., "ПОВ" налаштовує організаційні зв'язки, переорганізує свої ряди и відновлює дiяльность організації.

Слідством установлено, що дiяльность організації особливо активізується після травня, в 1926 році, фашистського перевороту ПИЛСУДСКОГО.

Організація розвинула широку шпiонську, диверсионну, терористическу, шкідливу и повстанчу роботу, маючи основною своєю задачею підготовку інтервенції со сторони Польщі и підняття озброєного повстання в момент інтервенції.

Опираючись на польські національні и культурні установи, котрі служили легальним прикриттям дiяльностi організації и базою концентрації її основних кадрiв, "ПОВ" розвинула широку роботу по засадженню ячєек організації в Києві и на периферії, особливо в прикордонній зоні. "ПОВ" працювала під керівництвом II-го Відділу Польгенштабу, підтримуючи систематическі зв'язки з закордоном через посередство польських дипломатических представництв в СРСР, шляхом надіслання спеціальних кур'єрiв и по каналах зв'язей, котрими розпорядилися члени організації, проникли в ряди партії и виконували відповідальні державні обов'язки".

Після цього звинувачувальний висновок містив докладні відомості про конкретну "контрреволюційну, терористичну, шпiонську дiяльность" цієї чи іншої особи, притягнутої до відповідальності за належність до ПОВ.

Таким чином, характеризуючи наведений вище матеріал, слід зауважити, що репресіям за вигадану належність до ПОВ мали бути піддані, насамперед, активісти польської роботи в СРСР і, зокрема, в Україні. Тобто партійні, радянські, редакційно-видавничі, культурні

працівники, заангажовані до проведення "коренізації" серед польського населення й будівництва "польської пролетарської культури". Саме так і сталося.

Одним із перших (і це симптоматично!) репресій за приналежність до "Польської Організації Військової" зазнав активний діяч "коренізації" поляків в Україні Б.Скарбек, колишній керівник Польського бюро (Польбюро) ЦК КП(б)У, директор інституту польської пролетарської культури у Києві⁹. У виступі на XIII пленумі Виконкому Комінтерну наприкінці 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М.М.Попов, згадавши "агентуру польського фашизму, яка працювала на території України" й була викрита органами диктатури пролетаріату, зокрема зазначив: "Серед цієї агентури виявилися деякі "комуністи" з Польщі, наприклад Скарбек, який з самого моменту свого вступу в партію в 1919 р. (раніш він був членом ППС–фракції, потім ППС–лівиці), був агентом польських фашистів. Він був заарештований в серпні 1933 р., зовсім недавно, перебуваючи в момент свого арешту на роботі завідувача чернігівського культпропа"¹⁰.

Дружина П.П.Постишева (другого секретаря ЦК КП(б)У) – Т.С.Постоловська, характеризуючи "особливості класової боротьби в Україні", зауважувала на шпальтах теоретичного органу Компартії України: "Була також викрита контрреволюційна "Польська військова організація", на чолі якої стояв контрреволюціонер Скарбек. Він був польським фашистом, який прийшов до нас на Україну з фальшивим партійним білетом і протягом майже 15 років, займаючи досить відповідальні посади, вів у нас, на Україні, шкідницько-шпигунську роботу. Він під виглядом партійної роботи проводив свою контрреволюційну роботу, розставляв своїх людей у польській школі, в музеї, вишах та по всіх інших установах"¹¹.

"Інститут польської пролетарської культури ВУАН, на чолі якого перебував з часу його організації до осені 1932 року Скарбек, заарештований зараз ДПУ, був по суті вогнищем шпигунських й контрреволюційних елементів"¹², – зауважувалося у матеріалах ЦК КП(б)У. Новий нарком освіти УСРР В.П.Затонський, який в ділянці народної освіти заповзятливо ліквідував "націоналістичні збочення" свого попередника М.О.Скрипника, – повідомляв: "...В деяких інститутах, приміром в Інституті польської культури, залишився незаарештований лише один комуніст. Весь склад інституту від директора до судомойки був підібраний "одностайно". Серед них дехто мав партквиток в кишені, дехто не мав, але всі вони були членами контрреволюційної організації"¹³. Прізвище Скарбека на тривалий час завдяки офіційній пропаганді перетворилося на синонім "шкідницької роботи" по "польській лінії" (широко використовувалися й похідні від цього прізвища специфічні терміни: "скарбеки", "скарбеківщина", тощо).

Особливість акцій проти польського населення України 1933 р. полягала, зокрема, у тому, що справа так званої ПОВ розгорталася паралельно із справою УВО ("Українська Військова Організація"). Члени останньої у переважній своїй більшості були етнічними українцями, але

уродженцями Східної Галичини, котра перебувала тоді під владою Польщі. Вони не лише добре володіли польською мовою (що само по собі вже було підозрілим), але й листувалися зі своїми родичами у буржуазно-поміщицькій Польщі. Отже, крім "української націоналістичної роботи" їм закидалася й належність до "агентури польської розвідки". У сфабрикованих слідчих матеріалах виникло навіть таке формулювання, як "блок польської й української контрреволюції" в УСРР. "Ми знаємо, що українська націоналістична контрреволюція провадила свою підривну роботу в тісному союзі з польськими буржуазно-націоналістичними елементами, які викриті в справі "Польської військової організації" (ПОВ)" ¹⁴, – наголошував у своїй промові на XII з'їзді КП(б)У (18-23 січня 1934 р.) керівник республіканського ДПУ В.А.Балицький.

Одним із таких заарештованих членів УВО і "польським агентом" став уродженець Західної України Я.М.Струхманчук (1884-1937), вихованець Краківської Академії мистецтв, викладач Київського польського педтехнікуму, польського відділу Музично-театрального інституту ім. Лисенка й науковий співробітник Інституту польської пролетарської культури (характерна риса життя тогочасного інтелігента в УСРР – сполучення кількох посад, аби мати засоби для існування) ¹⁵.

У протоколах допитів Я.М.Струхманчука згадувалося прізвище "керівника осередку ПОВ" у Польському театрі у Києві – актора (займався також режисурою) Станіслава (Остапа) Горобієвського. 16 червня 1933 р. останній був заарештований у готелі "Південний" у Харкові та спецконвоєм відправлений до Київського обласного відділу ДПУ. 16 січня 1934 р. відбувся єдиний за всю "справу" допит, під час якого в'язень категорично відкинув висунуті проти нього звинувачення. Це, тим не менше, не завадило його засудженню як учасника ПОВ та – водночас – УВО ¹⁶. Місце роботи – *польський театр* – та сценічне ім'я Станіслав, взяте, безперечно, для польськості, вплинули на сприймання його оточуючими саме як *поляка*. Навіть колишня дружина (етнічна полька) – В.В.Василевська (Горобієвська) (також акторка Київського польського театру, після арешту чоловіка втратила посаду) – у листі до Генерального прокурора СРСР Р.А.Руденка від 24 грудня 1956 р. з проханням про реабілітацію чоловіка зазначала, що він "за національність – поляк" ¹⁷.

Насправді ж О.Д.Горобієвський, вихідець із Східної Галичини, українець. У 1918 р. у складі українського добровольчого загону брав участь у боях проти поляків за Львів, потрапив у полон, втік, знову потрапив до полону. У 1921 р. ув'язнений у справі підготовки замаху на Пілсудського. У січні 1923 р. звільнився, в листопаді того ж року нелегально перетнув кордон УСРР...

Починаючи із 1933 р. хвилі репресій щодо польської нацменшини УСРР наростають. Наприкінці 1933 р. – на початку 1934 р. інсценовано справу Вінницького (Подільського) обласного центру ПОВ, по якій проходило й засуджено до різних термінів позбавлення волі понад п'ятдесят

осіб польської національності, переважно місцевих культосвітніх працівників. Завдяки скарзі до "Головного прокурора СРСР із спецсправ тов. Когана", надісланій одним із засуджених – А.Григоровичем¹⁸, можна простежити, як фабрикувалася неіснуюча місцева організація ПОВ, зазирнути до лабораторії незаконних методів ведення слідства.

Заарештований 4 листопада 1933 р., Григорович спочатку вперто відкидав висунуті проти нього звинувачення, аргументовано доводив їх абсурдність, зазначав, що протягом його десятирічного безперервного перебування у Вінниці, напевно ж, "і партійна організація, і ДПУ перевіряли й знали усю роботу Григоровича й знали, що не був він ні польським націоналістом й не перебував у жодних к[онтр]р[еволюційних] організаціях".

Тоді почався психологічний тиск на в'язня. Так, наприклад, слідчий "люб'язно" склав схему-конспект, за якою А.Григорович мав розповідати про свою участь у Вінницькій ПОВ. Підключили й інших заарештованих, котрі встигли "розколотися" й активно співпрацювали із слідством. Ледь новоприбулий ступив до камери, як його привітали вигуком: "Ось і запланований воєвода ПОВ з'явився, зараз вже справа піде!". Сусіди по камері миттєво подали товаришеві по недолі повний перелік Вінницького осередку організації й накреслили план, що, про кого і як слід писати у зізнаннях. Психологічна обробка слідчими і колегами-в'язнями тривала під акомпанемент постійних нагадувань, що він (Григорович) член партії, отже людина політично свідома, якій необхідно зрозуміти, що йдеться про допомогу ДПУ у політичній акції, спрямованій проти Польщі, що це є державною необхідністю тощо.

Після того, як А.Григорович під тиском слідства і за допомогою ув'язнених врешті-решт дійшов висновку, що фабрикація справи обласної ПОВ є "політичною демонстрацією великої державної ваги" й згодився давати потрібні свідчення, його звели з іншими в'язнями для узгодження зізнань. При цьому траплялися трагікомічні випадки. Так, зокрема, суперечки виникли щодо часу утворення "контрреволюційного осередку ПОВ" у Бердичеві. Бердичівський "провідник" ПОВ твердив, що сталося це з ініціативи Григоровича у 1930 р. "Коли я почав заперечувати, – згадував останній, – що 1930 р. це ніяк не могло відбутися, почали торгуватися й зупинилися на 32 році". Інший підсудний – Я.А.Гольд¹⁹ – "розвів таку теорію у своїх зізнаннях, що треба заарештувати майже всіх поголовно". Як зазначав А.Григорович, "тоді нас посадили до однієї камери, де ми писали два дні підряд. Коли я прочитав його свідчення, я сказав йому: "Слухай, Гольд, нащо ти брешеш, адже ти член партії?". Він мені сказав: "Невже ти такий дурень, не зрозумієш, у чому справа. Адже все це дипломатія, політичний вексель (!?) Польщі"..."²⁰.

Ось у такій атмосфері, якщо не дружньої, то, принаймні, творчої співпраці (ледь не за системою Станіславського) відбувалося слідство й фабрикувалася справа Вінницького (Подільського) центру ПОВ наприкінці

1933 р. – на початку 1934 р.

Історія зберегла прізвище особи, яка, перебуваючи за лаштунками, спрямовувала слідство у справі цієї міфічної організації, "утворювала" її осередки по містах і містечках області, розсаджувала в'язнів по камерах таким чином, щоб ті, хто не зізнався, були у товаристві осіб, які активно співпрацювали зі слідством. Та ж сама особа пильно стежила за узгодженістю зізнань заарештованих, турбувалася, щоб "пеовяки", які, за сценарієм, мали бути знайомі не один рік і здійснити спільно чимало "контрреволюційних акцій", зустрілися й познайомились (якщо не були до того часу знайомі) хоча б у кабінетах слідчих або камерах Вінницького ДПУ. Ім'я цього, безперечно, талановитого "режисера" – тимчасово виконуючий обов'язки начальника Секретно-політичного відділу Вінницького обласного ДПУ УСРР С.С.Брук²¹.

Коли А.Григорович потрапив до кабінету керівника СПВ, той зустрів в'язня досить люб'язно. Першими словами С.С.Брука були: "Якщо Ви заарештовані органами ДПУ, слід бути маленьким", їх потрібно було розуміти таким чином: Ви не у себе на роботі в кабінеті, а в ДПУ, отже, слухайте і виконуйте, що скажуть.

Якщо театральна трупа та її художній керівник працюють сумлінно та мають іскру божу, то винагородою їм – бурхливі оплески й визнання глядачів. У справі ж Вінницького центру ПОВ оплески та визнання дісталися виключно режисерові: С.С.Брук піднявся на кілька сходинок по службовій драбині, перейшовши на посаду начальника відділення СПВ у центральному апараті ДПУ-НКВС УСРР. Виконавці ж, тобто особи, які погодились взяти участь у фантомній обласній ПОВ, дістали цілком реальні терміни ув'язнення згідно вироку Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 26 лютого 1934 р.

"Заявляю, що ніколи не перебував в організації ПОВ й осіб, які належать до такої, не знаю. Я був самим підступним чином спровокований, – наголошував у своїй скарзі А.Григорович. – Я підписував неправду. Я давав свідчення прокурору невірно. Я визнаю себе винним у тому, що я, як член партії, не мав мужності по-більшовицьки вдарити по всій цій брехні перед прокурором. Я не вмів себе відстояти й довести не лише ДПУ, але й партії, що я не контрреволюціонер, і що я вважаю найбільшою своєю помилкою, припущеною мною на 56-му році мого життя". Завершувався цей документ такими рядками: "Несамохіть питається, що за правосуддя, невже органи ДПУ повірили всій цій неправді, й зараз усі поголовно нарікають, що ця система (мається на увазі Вінницький центр ПОВ. – *Авт.*) – вигадка, невже так залишиться. Адже видно з усього, що працівники ДПУ поставилися до цього по-бюрократичному, суто формально, не розбираючи, хто винний, хто невинний.

Я потрапив у круговорот, з котрого не міг вирватись. Партія про це не знає, а треба, щоб партія знала. Такі методи роботи слідства дискредитують партію та органи ДПУ.

Я прошу Вас розібрати мою справу, повернути мене до лав робітничого класу, з якого я вийшов, надати мені можливість продовжувати працювати разом з усіма трудящими СРСР й вести остаточну класову боротьбу за побудову соціалізму. Я знемагаю у неволі вже шість місяців. Сил більше немає. [...]" ²².

Після "викриття" органами ДПУ УСРР Б.Скарбека й низки арештів на місцях у 1933 р., наступного року тривали арешти визначних і рядових "пеовяків", тобто відомих керівників і звичайних функціонерів національно-культурного будівництва серед польської меншини в Україні. Так, 2 квітня 1934 р. за приналежність до ПОВ ув'язнено і найближчим часом засуджено колишнього співробітника Польбюро ЦК КП(б)У Й.Теодора; 13 грудня – колишнього заступника голови ЦКНМ при ВУЦВК, "хрещеного батька" *Мархлевського району Яна Саулевича...* ²³.

9 грудня 1934 р. на підставі телеграми ЦК ВКП(б) ухвалено таємне рішення політбюро ЦК КП(б)У щодо німецьких та польського районів України, яким започатковано широкомасштабні репресії проти цих нацменшин. Терміново створена комісія мала протягом семи днів (тижня!) ретельно переглянути керівний склад цих районів, а також накреслити заходи щодо національних шкіл зазначених адміністративно-територіальних одиниць. Відповідним обкомам Компартії України давалася вказівка негайно відрядити до національних районів керівних працівників, які мали б пояснювати населенню, що радянська влада "не стерпить щонайменших спроб антирадянської діяльності або агітації й не зупиниться перед тим, щоби відмовити у праві проживання в СРСР, або вишле всіх осіб, які ставляться нелояльно до радянської влади, у віддалені місця СРСР" ²⁴.

Ця нетолерантність сталінської адміністрації щодо найменших спроб критики на власну адресу пояснюється відвертим провалом того, що звалося "ленінсько-сталінською національною політикою", унаслідок насильницької колективізації сільського господарства, форсованої надіндустріалізації й штучно організованого голодомору, під час якого "зразкові" німецькі й польські села й райони змушені були "зразково" вимирати від голоду, а ті, хто вижив, завдячували цим, насамперед, продовольчій допомозі закордонних товариств і організацій, а не "батьківському піклуванню" "рідних" партії та уряду. І якщо навіть найжорстокіші дії владних структур СРСР сталінська пропаганда проголошувала доцільними й гуманними, то зусилля міжнародної громадськості організувати допомогу голодуючому населенню першої в світі країни соціалізму таврувалися як підступи класового ворога й антирадянщина ²⁵.

20 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У у постанові "Про переселення з прикордонних районів", зокрема, наголосило, що у прикордонних районах, де є компактні маси польського й німецького населення, треба визначити села, з яких виселити одноосібників, які "злісно не виконують своїх зобов'язань перед державою, й тих колгоспників, котрих не можна вважати благонадійними в умовах прикордонної смуги" ²⁶. Натомість планувалося

провести підселення "надійних елементів" зі східних областей України, а також – у директивному порядку певної кількості перевірених органами НКВС демобілізованих червоноармійців.

Заради об'єктивності слід зазначити, що ці заходи стали певною мірою відповіддю польським урядовцям, які з перших кроків відродженої Польської держави провадили відселення українців з територій, що прилягали до польсько-радянського кордону, і поселили на західноукраїнських землях протягом 1919-1929 рр. 77,2 тис. осадників і колоністів з родинами, віддавши їм 600 тис. га розпарцельованої внаслідок земельної реформи колишньої поміщицької землі²⁷.

Широкомасштабні репресії щодо польської нацменшини УСРР розгорнулися у 1935 р.

1935 РІК — "РІК ВИРІШАЛЬНИХ УСПІХІВ"

У нічну зміну з 30 на 31 серпня 1935 р. вибійник шахти "Центральна-Ірміне" в Кадіївці Олексій Стаханов за допомогою двох кріпильників видобув 102 т вугілля за норми 7 т. Незабаром цей рекорд перевищили інші шахтарі. Стахановський рух охопив не лише вугледобувну, але й інші галузі промисловості. У повсякденному житті й політичній лексиці набули прав громадянства й міцно укоренилися терміни "стахановець", "стахановські темпи" тощо. 17 листопада 1935 р. на першій Всесоюзній нараді стахановців з черговими директивними настановами виступив Й.Сталін.

Під стахановським стягом (але в специфічному значенні) пройшов 1935 рік і для польської нацменшини Радянської України. Ударними темпами згорталася мережа її культурно-освітніх установ, навчальних закладів, польськомовних друкованих органів, республіканські спецслужби здійснювали широкомасштабні акції щодо викриття і ліквідації "контрреволюціонерів" і "шкідників", які, мовляв, працювали на користь "сусідньої фашистської держави". Вістря репресій, як і раніше, спрямовувалося проти партійно-державної номенклатури, котра відповідала за "польську лінію" в роботі з національними меншинами, місцевих культосвітніх працівників. Почасті ці заходи стали своєрідною складовою урочистостей з нагоди 15-річчя визволення України від польського війська.

Ще за інерцією у пресі вихваляються досягнення у роботі з нацменами УСРР. Так, у згаданій нами статті Д.Маца зазначалося, що у республіці працюють 238 польських шкіл з 32829 учнями, з яких 89 шкіл (8168 учнів) було в Мархлевському районі. Певні досягнення, за автором, були і в сільському господарстві району, в якому на 1 січня 1934 р. нараховувалося 32 молочні, 14 свино- й 8 вівцеферм, а на березень 1935 р. відповідно 48, 16 й 11 спеціалізованих ферм і на додачу з'явилося ще й господарство по розведенню коней. Щоправда, відзначався все ще невисокий відсоток колективізації району²⁸.

Іронія долі полягала в тому, що саме у 1935 р. було ліквідовано

"радянську Мархлевщину" – польський національний район в Україні. Ця адміністративно-територіальна і водночас культурно-національна одиниця, вчорашня агітпропівська гордість, існування якої всіляко експлуатувала радянська пропаганда, викликала щораз більше роздратування владних структур. Мотиви цієї акції НКВС УСРР і вищого партійно-державного керівництва республіки можна, до певної міри, зрозуміти (але, звичайно, не виправдати), якщо звернутися до матеріалів чергової сфабрикованої справи "пеовяків" – так званого "Волинського центру ПОВ" (липень 1935 р. – лютий 1936 р.).

У них, зокрема, зазначалося, що внаслідок підривної діяльності "шкідницьких елементів" Мархлевський район доведений до становища найбільш відсталого в політичному та економічному відношенні, найбільш враженого "контрреволюційною активністю куркульських елементів й діяльністю закордонної розвідувальної і диверсійної агентури". Знову ж таки акцент робився на низькому (у порівнянні з іншими місцевостями) відсотку колективізації сільського господарства: наприкінці 1932 р. район був колективізований лише на 14,9 %, у 1933 р. – на 28, в 1934 р. на 47,6 %.

Підкреслювалося, що у районі діяв ряд шпигунських груп, які нараховували до 100 осіб "активних агентів розвідки"; нарешті, у різний час саме тут сформувалися чотири "міцно збитих" повстанських загони, котрі об'єднували до 150 осіб. Внаслідок цих диверсійних, шпигунських й повстанських проявів трапилось декілька організованих групових переходів за кордон, не рахуючи тих випадків, коли спроби збройних проривів у Польщу були вчасно упереджені ДПУ й прикордонниками.

"Гранична засміченість усіх ланок радянського апарату" у Мархлевському районі вимагала, зрозуміло, низки чисток, що не вщухали із 1930 р. Внаслідок цього із радянських установ і організацій району "вичищено" 678 осіб "контрреволюційного, націоналістичного й соціально чужого елементу", у тому числі 1932 р. – 121, 1933 р. – 303 і протягом 1934-1935 рр. – 254 особи. З тих же мотивів із 40 голів сільрад 1935 р. було знято з посад 34 (85 %) і з 80 голів колгоспів 76 осіб (95 %) відкликано. Керівники сільрад і колгоспів, як свідчать наведені цифри, вибували як молодший командний склад на фронті. І це справді був фронт – фронт "соціалістичного будівництва", на важливій ділянці якого національно-культурної роботи серед поляків України – все яскравіше вимальовувався у 1935 р. "ворожий прорив".

За зняттям і відкликанням з посад, по законах воєнного стану (нагадаємо – країна фактично перебувала в ситуації "обложеної фортеці"), на "штрафника" чатувала сувора догана або ж виключення з партії, цілком ймовірний арешт тощо. Ця кадрова чехарда стала причиною фактичного паралічу влади на місцях. На додачу, внаслідок "особливої враженості" Мархлевського району із нього за останні п'ять років вислали й переселили 1658 родин.

Характерна в цьому відношенні адресована секретарям ЦК КП(б)У

С.В.Косіору та П.П.Постишеву доповідна записка голови Київського облвиконкому М.С.Василенка та секретаря обкому партії тієї самої області М.М.Налімова від 26 липня 1935 р. Починався документ із фрази, яка вже перетворилася на загальник у таємному листуванні владних структур УСРР: "Мархлевський національно-польський район Київської області є одним з найбільш засмічених прикордонних районів області антирадянським елементом". Керівництво інформувалося, що навесні поточного року (згідно із постановою ЦК) у східні, глибинні райони України було переселено 1188 господарств "ненадійних елементів", на звільненому ж місці розташувалося 754 родини "перевіраних колгоспників-ударників", яких відібрали в південних районах столичної області ²⁹.

Проте, наголошувалося у документі, вжиті заходи не дозволили остаточно очистити район від антирадянських елементів. Адже у населених пунктах 11-ти сільрад переселення взагалі не відбувалося, в решті – "взяли" лише по 3-5 господарств. Спеціальною перевіркою у цих місцевостях виявили, мовляв, значну кількість колишніх учасників банд, білих армій, польських легіонерів, колишніх контрабандистів, осіб, які мали зв'язок із раніше викритими шпигунськими організаціями, колишніх куркулів та розкуркулених, польських шовіністичних і націоналістичних елементів.

Попереднім "пророблюванням" по лінії НКВС по 20-ти населених пунктах додатково відшукали 357 господарств, яких варто було переселити. Серед них, зокрема, господарств куркулів і розкуркулених – 129, колишніх дворян – 14, бандитів та учасників білих армій і польських легіонерів – 75, колишніх контрабандистів – 45, тих, котрі підозрювалися (!) у шпигунстві – 37.

Навівши ці дані, керівники київських обкому та облвиконкому просили у ДК КП(б)У дозволу на додаткове відселення з Мархлевського району у східні області України 300 родин "ненадійних елементів", а 50 господарств найбільш небезпечних "антирадянщиків" пропонувалося виселити у віддалені місцевості СРСР. Водночас висувалася пропозиція виселити з району і членів тих родин, глави яких вже були засуджені або заслані за антирадянську й шкідницьку діяльність ³⁰.

7 серпня 1935 р. колишній перший голова Мархлевського райвиконкому Є.П.Олдаковський ³¹ (заарештований у липні того ж року), він же – керівник "Волинського центру ПОВ" ³², дав потрібні слідству свідчення щодо контрреволюційних обставин і шкідницьких мотивів створення польського національного району в Україні: "З метою посилення націоналістичного впливу серед поляків й недопущення подальшої їхньої асиміляції, а також для створення плацдарму для роботи серед польського населення у ПОВ виникла думка організувати польський національний район. Причому як найбільш підходяща місцевість для організації цього району намічався район Довбиша (згодом Мархлевськ. – *Авт.*), де зосереджена значна маса польського населення.

Крім цього, малося на меті самим фактом організації польського

національного району стимулювати посилення націоналістичної роботи серед поляків і в інших місцевостях Союзу".

Грунтовно розповідав Є.П.Олдаковський про принципи добору кадрів для району, про те, що основні ділянки у ньому знаходилися в руках членів ПОВ, тощо³³. Зізнання свідчили ніби про те, що звинувачений ступив на шлях щиросердечного каяття й викриття власної та спільників контрреволюційної діяльності. Щоправда, вже у місцях ув'язнення Євген Петрович знову збився на контрреволюційну стежку, розповідаючи (офіційною мовою "провадячи розмови антирадянського спрямування") товаришам по недолі, що органи НКВС здійснюють суцільні необґрунтовані арешти, а саме так було ув'язнено і його, що під час слідства щодо нього застосовували незаконні методи психологічного й фізичного тиску, що підписувався він не під власними, а під складеними слідчим за нього, Олдаковського, свідченнями . . .

Копітка і напружена праця органів НКВС УСРР принесла бажані результати: слідчі органи одержали неспростовні аргументи і докази, що Мархлевський польський національний район був створений несправедливим шляхом із шкідницькою метою, а його засміченість антирадянським елементом і зосередження вирішальних ділянок районного апарату в руках відвертих або прихованих антирадянщиків – явища генетичного порядку. На важку хворобу й ліки потрібні були радикальні – переселення, заслання, арешти і – врешті-решт (як найбільш радикальний захід, щоб заздальгідь знешкодити можливу герилью місцевого населення у радянському тилу на випадок ймовірної війни із Польщею) – ліквідація (чи то – "ампутація") Мархлевського національного району.

Зрозуміло, що "неспростовні аргументи" органів НКВС республіки щодо контрреволюційних цілей організації польського району в Україні, його засміченості соціально чужим елементом та враженості керівних структур цієї адміністративно-територіальної одиниці шпигунами й шкідниками ґрунтувалися на хисткому фундаменті "добровільних зізнань" (речові докази у таких справах фактично стовідсоткове відсутні) самих ув'язнених "контрреволюціонерів" і "шкідників". Яким чином здобувалися такі зізнання, нині загальновідомо.

За нормальних обставин, звичайно, проаналізувавши відпрацьовану у слідчих кабінетах схему підривної діяльності ПОВ в Україні, можна було б (за законами елементарної логіки) поставити низку питань, зокрема: якщо із самого початку Мархлевський район закладався із контрреволюційною метою і протягом років його керівництвом здійснювалася шкідницька робота, то куди ж дивилися керівники республіки, які стояли біля його колиски? Йдеться, наприклад, про *"одного з найвидатніших керівників більшовицької партії і Радянського Уряду, одного з найближчих соратників товариша Сталіна, видатного більшовицького організатора"* – Л.М.Кагановича, Генерального секретаря ЦК КП(б)У у 1925-1928 рр. Не стояв остронь (а якщо й стояв, то чому?) тоді ж і впливовий голова ДПУ та

НКВС УСРР В.А.Балицький, без санкції відомства якого організація району була річчю неможливою.

Нагадаємо, що передавши створений в НКВС відділ нацменшин у відання ВУЦВК, наркомат внутрішніх справ через мережу адмінвідділів на місцях, зокрема, тим не менше і далі постійно "тримав руку на пульсі" життя нацменшин в Україні, збирав інформацію про роботу серед них. Той самий НКВС складав і таємну етнографічну карту республіки.

Отже, якщо польська контрреволюція на очах і під боком цих осіб і відомств "сплела собі кубельце" чи "збудувала контрреволюційний форпост" на західному кордоні УСРР, то й питати належало в першу чергу із них, а не з рядових чи районного масштабу "шкідників".

Поставало й таке питання: можливо, справа не у контрреволюційних намірах під час створення Мархлевського району, а в тому, що "генеральна лінія" ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У в 1935 р. вступила в стадію "діалектичного заперечення" себе самої, тобто "генеральної лінії", але зразка 1925 р.?

Зрозуміло, що за умов розгортання масових репресій, коли людину не рятувало й перебування на вищих щаблях партійно-державної драбини, такі питання вважалися "некоректними" і, наскільки нам відомо, не ставилися (принаймні, у владних структурах).

Таким чином, 17 серпня 1935 р. члени політбюро ЦК КП(б)У опитом (! – питання було настільки очевидним, що не заслуговувало на нормальний розгляд) ухвалило постанову ЦК "Про Мархлевський і Пулинський райони". Польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформовувалися "в зв'язку з економічною слабкістю", "незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею"³⁴. З жовтня 1935 р. це рішення "провели у радянському порядку" – постанову з аналогічною назвою ("Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області") та ідентичну за змістом – ухвалила Президія ВУЦВК³⁵.

Дихотомія "центр – периферія" була чинною і для справи "Волинського центру ПОВ". Наявність керівного ядра потребувала мережі (бодай кількох) підлеглих, спільників, виконавців вказівок контрреволюційного проводу. За браком їх (в абсолютній більшості випадків) цю роль покликані були виконувати знайомі, друзі, колеги по роботі, в тому числі колишні. Спецслужби діяли за відомим "принципом доміно": арешт однієї особи тягнув за собою ув'язнення людей з її оточення, останні, в свою чергу, виводили на коло своїх знайомих і т.д.

29 вересня 1935 р. у Києві, по вул. Свердлова, 19 (нині – Прорізна), у своєму робочому кабінеті заарештовано директора Польського державного театру І.Й.Липинського³⁶, колишнього члена КПП, звільненого радянською стороною з польської в'язниці у 1921 р. внаслідок домовленості між РРФСР й УСРР та Польщею про персональний обмін політв'язнів (входив до першого радянського так званого "списку 300" – за кількістю осіб, яких польська влада мала передати російсько-українській стороні)³⁷.

Співробітники УДБ НКВС УСРР не без перешкод дісталися до приміщення театру: швейцари довго не відчиняли їм, оскільки директор, чекаючи неминучого ув'язнення, вже місяць як ночував не вдома, а в робочому кабінеті й заборонив обслуговуючому персоналу повідомляти таким "відвідувачам", що він є в театрі.

Як зазначалося у матеріалах слідства щодо І.Й.Липинського, оселившись у Житомирі в 1926 р., встановив контрреволюційний зв'язок з Олдаковським, Беганським, Калиновським та ін. членами керівництва Волинської групи ПОВ, з якими систематично зустрічався й обговорював – "у контрреволюційному дусі" – заходи партії та уряду. Змикаючись у своїй контрреволюційній діяльності із згаданими особами, І.Й.Липинський, мовляв, провадив "націоналістичну полонізаторську роботу в Мархлевському районі та на порцелянових заводах, здійснював примусову полонізацію непольського населення у своїй практичній діяльності, втілюючи настанови ПОВ". На посаді ж керівника Польського театру у Києві він "пропагував ідеї польського націоналізму, висував до репертуару театру вистави націоналістичного й польсько-патріотичного характеру"³⁸.

Незважаючи на те, що Іван Йосипович втратив здоров'я на нелегальній комуністичній роботі та у в'язниці у себе на батьківщині, а також на численних "фронтах" "соціалістичного будівництва" в СРСР, він зберіг головне – цілісність натури, не пішов на руку слідству, категорично відкинувши звинувачення у належності до ПОВ.

1 жовтня 1935 р. у Чернігові взято під варту інспектора відділу кадрів обласного цукротресту М.Й.Шемелевського³⁹, колишнього (1925-1926 рр.) секретаря та керівника адмінвідділу Мархлевського райвиконкому. Прізвище його згадувалося у протоколах допитів Є.П.Олдаковського як одного із активних контрреволюціонерів і шкідників під час організації та перших місяців функціонування польського національного району. Іронія долі полягала у тому, що Михайло Йосипович сам п'ять років віддав чекістській роботі, а згодом – у 1930 р. – вже як резервіст органів, у складі опергрупи ДПУ-НКВС УСРР виявляв та ліквідував у Мархлевському районі куркульські угруповання.

Попри ці сторінки біографії, в ув'язненні він виявив себе мужньою людиною, яка послідовно і твердо відстоювала власну позицію, відкидала закиди у контрреволюційності. Можливо, завдячував у цьому він власному чекістському досвідові, адже – на відміну від абсолютної більшості "цивільних" обвинувачених "пеовяків" був обізнаний із специфікою радянської слідчої роботи, мав знання з юриспруденції. Можливо, вплинули особливості його вдачі.

Проте у багатьох випадках і цього було не досить, щоб спростувати звинувачення і дістати звільнення. Ламали і сильних, а тих, які до кінця заперечували свою участь у контрреволюційних організаціях чи шкідництві, тим не менше досить часто засуджували (наприклад, І.Й.Липинського).

Одначе, справа М.Й.Шемелевського вирізнялася навіть на тлі

тогочасного радянського беззаконня. Так зване попереднє слідство щодо нього тривало ледь не два роки, брак доказів (річ зрозуміла!) та впертість в'язня, який аргументовано спростовував звинувачення, знаходив суперечності й неузгодженість у свідченнях проти нього, спричинилися до того, що справа двічі направлялася із судового засідання на дослідження...

У касаційній скарзі до Спецколегії Верховного Суду УРСР, написаній у Чернігівській в'язниці 15 березня 1937 р., М.Й.Шемелевський, зокрема, зазначав (цитуюмо мовою оригіналу): "12) Я прошу обратить внимание Спецколлегии Верховного Суда, что мое дело является ничем иным, как раздутым кадиллом, ибо в нем нет ни одного факта, который бы ложил на меня пятно к[онтрреволюционе]ра, польского националиста. [...]. 14) По отношению ко мне были изуродованы все права и законы СССР как личности, как живому человеку. 15) Я прошу [...] вникнуть в то обстоятельство, что я как фронтовик, быв[ший] прапорщик быв[шей] австр[ийской] армии, попавший в плен в быв[шую] царскую Россию, остался доброволь[но] в СССР для защиты пролет[арской] Революции и с винтовкою в руках я вместе с русским пролетариатом защищал своей жизнью и кровью завоевания Великой Октябр[ь]ской Революции, что я сознательно в 1919 г. вступил в ряды компартии и под руководством партии выполнял все задания, которые на меня возлагались как на большевика, что я, работая в органах ЧК-ГПУ, был безпощадный ко всем проявлениям к[онтр]революции всех мастей и оттенков, и что пришитый мне сейчас ярлик к[онтрреволюционе]ра, польского националиста-фашиста я недостойн, что я в данном случае являюсь жертвой того круга людей, в сферу которого я попал, и больно еще и это, что вся эта грязь до сих пор как заколдованный круг давит на меня тяжелым прессом. Прошу принять во внимание, что я награжден 2-мя грамотами за безграничную преданность и за безпощадную борьбу с к[онтр]р[еволюционным] и антис[оветским] элементом; что я не был никогда в фашист[с]кой Польше, я не знаю, как она организовалась, меня к ней никогда не тянуло и не тянет, я служил в 1918 г. в Интернациональном Легионе Кр[асной] армии, куда я поступил добровольно, в 1920 г. я служил в Интернациональном полку, откуда в июне м[еся]це был мобилизован партией на польский фронт ⁴⁰, где как политбоец и политработник сражался с белополяками. – С 1920 по 1925 [г.] я [работал в] органах ЧК-ГПУ и в 1925 г. откомандирован по директиве губкома партии в распоряжение партии для использования меня для нацменработы, и спрашивается: неужели у меня могла сразу в 1925 г. перемениться большев[истская] интерн[ационалистская] идеология и я сразу стал национа[ли]стически настроенным? Конечно, этого быть не могло и не было – этому никто серьезно не поверит. – Я уверен, что Кассационный отдел Спецколлегии Верховного Суда [в]звесит правдивость изложенного и снимет с меня незаслуженное пятно, и даст мне возможность стать znovu в ряды борцов за революцию, опять быть чес[т]ным гражданином и

горячим патриотом СССР, каким был я раньше и таким останусь до конца моей жизни. – Свои побили, свои и простят, и приласкают. Пусть польская к[онтр]р[еволюция] и польская дефензива не радуется, не ликует”⁴¹...

У 1935 р. мережа польських навчальних закладів, культосвітніх установ, польськомовних друкованих органів у республіці зменшувалася, як шагренева шкіра.

12 лютого 1935 р. ЦК КП(б)У в зв'язку "з засміченістю і значною академічною невстигаемістю" студентського складу Київського і Проскурівського польських педтехнікумів доручив Культпропу ЦК разом з НКО УСРР здійснити перевірку цих навчальних закладів, відсіяти "чужу частішу, яка академічно не встигає". Після "фільтрування" Проскурівський технікум мав бути ліквідований, а його особовий склад переведений до Київського технікуму⁴².

Застереження щодо відсіву чужої, за соціальним походженням, частини студентства, яка не встигає академічно, нікого не вводило в оману: обов'язково враховували й тих, хто встигав, але був соціально чужим, приховував своє непролетарське походження, зв'язок з репресованими родичами чи взагалі – наявність таких у родині.

Практика складання таких проскрипційних списків з подальшим відрахуванням "неблагонадійних елементів" набула поширення в СРСР ще з 20-х років. У лютому 1929 р. А.В.Луначарський звертався до Й.В.Сталіна: *"Один из самых болезненных вопросов – это вопрос о разного рода "чистках", которые теперь под всякими предлогами и соусами проводятся в отдельных учебных заведениях. То выгонят детей лишенцев, немедленно после того, как та или другая комиссия лишила данное лицо избирательного права, то вычищают якобы за сокрытие своих родителей и своего происхождения, в том случае, когда кто-нибудь не упомянул в своих бумагах, что он состоит в родстве со служителем культа или что он дворянин по происхождению и т.д.[...]. Но надо ли тех молодых людей, которые уже учатся, без всякой вины с их стороны и только [имея в виду] проблематическую вину их родителей, вдруг выбрасывать вон. Лично я в этом чрезвычайно сомневаюсь... По-видимому, таким способом мы окончательно отталкиваем к ненависти и к контрреволюции некоторое количество молодежи, которая, раз попав в наше учебное заведение, быть может, переделалась бы в нашем духе"*⁴³. Проте цей лист авторитетного діяча більшовицької партії так і залишився гласом волаючого в пустелі.

16 березня 1935 р. Секретаріат ЦК КП(б)У ухвалив ліквідувати польський сектор при газетному технікумі в Харкові. Підготовка польських газетярів зосереджувалась відтак в редакторському секторі курсів марксизму (отже, відповідно знижувався й статус майбутніх працівників польськомовної преси – від студентів технікуму до таких собі слухачів курсів). Того ж дня вирішили закрити польський сектор Харківського педінституту, а студентів – перевести до Київського польпедінституту.

17 березня ЦК КП(б)У визнав за доцільне закрити польський робітфак

Київського польського педагогічного інституту у Бердичеві, перевівши "найбільш підготовлену частину слухачів" до Житомирського робітфаку. Тоді ж було ухвалено, "призупинити" (зрозуміло, назавжди) радіомовлення польською мовою при Всеукраїнському заочному інституті масової політосвіти.

20 березня 1935 р. Культпроп ЦК КП(б)У (на виконання рішення ЦК від 12 лютого) доповідав про наслідки перевірки складу студентства Київського і Проскурівського польпедтехнікумів. По столичному навчальному закладу із 240 учнів було відраховано 44 (18 %), тобто кожний п'ятий. Мотиви: за академічну неуспішність та як класове чужих. Із складу Проскурівського польпедтехнікуму (106 студентів) за "неблагонадійність", "сумнівне походження" та за академічну неуспішність виключили 51 студента (48 %), тобто кожного другого; п'ятеро студентів за незнання польської мови (!) перевели до українського педтехнікуму, 14 – передали на короткотермінові курси у тому ж Проскурові й лише 36 студентів перевели до Київського польпедтехнікуму⁴⁴.

З 15 квітня 1935 р. припинявся вихід польськомовної газети "Погранічна правда" у м. Славуті Вінницької обл. 9 квітня того ж року ЦК КП(б)У ухвалив реорганізувати ряд польських і німецьких шкіл в прикордонних районах в українські з польськими та німецькими групами (в зв'язку з відселенням польського й німецького населення з прикордонної смуги).

28 червня 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У своїм рішенням ліквідував польський сектор Українського театрального інституту. 29 липня ЦК визнав за недоцільне існування польського відділу при Комсільгоспшколі ім. Косіора (м. Київ). 10 серпня ЦК КП(б)У змінив назву газети "Серп" на "Глос радзецкі", а 26 серпня запропонував Культпропу ЦК зміцнити редакцію часопису "Глос радзецкі" "потрібною кількістю кваліфікованих і перевірених газетних робітників" та водночас ухвалив: "Зважаючи на недостатність кваліфікованих кадрів в районах, вважати за доцільне ліквідацію польських райгазет у Волочиському, Славуті, Заславі, Проскурові, Городку і Ємільчино з 1 вересня 1935 р."

21 вересня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У "запропонувало" керівництву Київського педтехнікуму ліквідувати польський сектор⁴⁵.

Восени 1935 р. ухвалено ще кілька принципово важливих рішень політбюро ЦК КП(б)У щодо польського населення УСРР. Так, "у зв'язку із масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сільрад" запропоновано Київському й Вінницькому обкомам Компартії України разом із органами НКВС здійснити чистку польських сільрад від націоналістів та інших антирадянських елементів. Під цим приводом у Вінницькій області 40 польських сільрад реорганізували в українські⁴⁶.

Така ж доля спіткала того року й чимало польських шкіл. Оскільки, мовляв, "польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у

районах із переважачим українським населенням або населенням, яке розмовляє переважно українською мовою" (йшлося про райони Київської та Вінницької областей), політбюро ЦК КП(б)У 20 вересня 1935 р. визнало за необхідне реорганізувати "штучно створені польські школи" й перевести їх на українську мову викладання і навчання. 27 жовтня того ж року затверджені пропозиції Вінницького обкому щодо реорганізації 117 колишніх польських шкіл області⁴⁷.

Теза про "штучно насаджувані, польські школи" була одним з наріжних каменів концепції ("орієнтування") щодо "шкідницької роботи" ПОВ в СРСР. У відповідності до цього вибивалися зізнання у "пеовяків", яких тоді або пізніше запроторювали до в'язниць. Так, колишній працівник Наркомату освіти УСРР А.Сржедзинський 11 березня 1938 р. поставив підпис під протоколом свого допиту, в якому, зокрема, є така фраза: "Користуючись своїм службовим становищем зав. Польського бюро Наркомосу УСРР, я в інтересах ПОВ [...] проводив роботу щодо полонізації (ополячування) українських дітей. Ми відкривали польські школи в українських селах з українським населенням і полонізували українські школи, які вже існували, шляхом надсилання для роботи у них вчителів із поляків-націоналістів, запровадження у школах навчання польською мовою й виховання українських дітей у польському націоналістичному дусі [...]"⁴⁸.

Із ліквідацією "штучно створених" польських шкіл суттєво були підірвані й позиції Польського педагогічного інституту у Києві, адже – за цією ж перверсійною логікою, – якщо національні школи насаджувались штучно, то й вуз, котрий готував для них педагогів, мав бути "гніздом", "розплідником" "пеовяків", учителів-націоналістів. Тому 29 вересня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У спеціальним рішенням ухвалило ліквідувати Польський педінститут, а натомість утворити польське відділення при Київському педагогічному інституті на 100 осіб. 8 жовтня – в зв'язку із реорганізацією "штучно створених польських шкіл й відповідним скороченням мережі шкіл польською мовою" вирішено закрити Київський польський педтехнікум, 16 жовтня 1935 р. – Київський і Житомирський робітфаки вже колишнього Польського педінституту⁴⁹.

Зрозуміло, що у такій атмосфері шанси на продовження існування Інституту польської пролетарської культури у Києві дорівнювали нулю. Тим не менше, 20 вересня політбюро ЦК Компартії України ухвалило спершу паліативне рішення: "Інститут Польської культури, що існує нині у Києві, реорганізувати із тим, аби звести його роботу до збирання польської літератури й матеріалів – як історичних документів". Але вже 5 жовтня 1935 р. справа дістала своє логічне завершення – Інститут польської культури ліквідували. Зберегли лише його рудимент – Кабінет по вивченню польської літератури, мистецтва й історії революційного руху в Польщі⁵⁰.

Тоді ж, протягом 1935 р. піддані фактичному розгрому редакції центральних польських газет. У цьому році за приналежність до ПОВ за ґратами опинилися такі працівники редакції газети "Серп" – "Глос радзецкі":

12 липня – колишній завідувач відділом огляду районних газет (на момент арешту працював на іншій посаді) Ю.Е.Задружний ⁵¹, 27 серпня – завідуючий відділом промисловості, транспорту, науки та культури С.В.Тутаковський ⁵², 19 вересня – відповідальний редактор видання Я.В.Соснович ⁵³, 11 жовтня – керівник відділу промисловості М.М.Груда ⁵⁴. Тоді ж ув'язнений і завідувач одного із відділів редакції "Серпа" С.А.Рибницький ⁵⁵. Із редакцій молодіжних польських газет заарештували: співробітників "Бондзь готув" – відповідального редактора Ч.Л.Мая ⁵⁶ (14 липня), його заступника К.А.Сливінського ⁵⁷ (17 серпня), колишнього завідувача піонерським відділом І.П.Жачека ⁵⁸ (30 серпня); працівників газети "Глос млодзежи": редактора В.А.Вальчака ⁵⁹ (7 лютого), відповідального секретаря М.В.Седлецького ⁶⁰ (12 липня), завідувача сільським відділом видання І.С.Собчака ⁶¹ (27 серпня 1935 р.).

По справі працівників редакції "Сerp" в якості керівників польського націоналістичного підпілля проходили також помічник завідуючого Культпропу ЦК КП(б)У І.А.Конецький ⁶² (ув'язнений 1 вересня), представник КПЗУ у польській секції ВККІ В.Ю.Стасяк ⁶³ (19 вересня) та завідуючий партшколою при ЦК КП(б)У С.Я.Длуський ⁶⁴ (30 вересня). За звинувачувальним висновком, після розгрому контрреволюційної організації ПОВ у 1933 р. (справа Скарбека та ін.) закордонні центри ПОВ "почали спрямовувати в Україну нові досвідчені кадри". Згаданим працівникам партапарату й відвели роль цих "нових досвідчених кадрів", які, зокрема, через систему польських газет – "Серп", "Глос млодзежи", "Бондзь готув" – завдяки своїм співникам в апараті редакцій, мовляв, "систематично протягували націоналістичну пропаганду, спрямовану на відрив польської молоді від радянського впливу й прищеплення молоді контрреволюційних поглядів"...

Тим часом виконання обов'язків редактора одразу двох газет – "Бондзь готув" і "Глос млодзежи" – стало важкою місією Броніслава Белевича ⁶⁵, якого заарештували дещо пізніше від його старших товаришів – у ніч з 4-го на 5-те жовтня 1935 р. "Я залишився з незначною кількістю працівників, на мої плечі лягли редакції двох газет [...] – згадував він через 20 років. – Будучи щиро відданим справі, що була покладена на мене партією, я працював, не рахуючись із часом, й клопотався щодо поповнення редакцій кадрами". Але партійно-державний провід УСРР не квапився із "зміцненням" редакцій польськомовної преси.

20 вересня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У, ознайомившись із матеріалами на редакторів польських газет, котрі надійшли із НКВС, доручило секретареві ЦК КП(б)У М.М.Попову "організувати ознайомлення із змістом номерів польських газет: "Серп", "Голос молодежи" й "Будь готов" (так у тексті. – Авт.), що вийшли 1935 р.". Одночасно вирішено ліквідувати обидві молодіжні польські газети з тим, аби збільшити тираж газети "Серп", організувавши у ній систематичне висвітлення питань роботи серед польської молоді й дітей. М.М.Попову й наркомун внутрішніх справ

УСРР В.Л.Балицькому пропонувалося "оповити повністю склад працівників апарату газети "Серп" [...]" ⁶⁶ (попри згадане рішення ЦК КП(б)У від 10 серпня 1935 р. про зміну назви центральної польської газети в Україні на "Глос радзецькі", у документах вищого партійного керівництва ще й восени того ж року все ще – за традицією – вживається попередня назва – "Серп").

Про те, яким чином НКВС УСРР фабрикував справу редакцій польських часописів України, промовисто свідчить скарга Б.Белевича, подана 8 жовтня 1955 р. Військовому прокурору КВО. У ній колишній в'язень ГУЛАГу виклав, зокрема, свої думки й почуття напередодні й після власного – спершу нібито "для з'ясування особистості" – арешту, яскраво змалював перебіг слідства і його нетрадиційні методи, тощо.

Комуніст за переконаннями, він у камері напружено розмірковував над долею й причинами ув'язнення своїх старших колег-газетярів, з якими він працював, яких вчився журналістиці. "...Не знаю, скільки часу пішло на ці болісні роздуми, – пригадував Броніслав Йосипович. – Нарешті я дійшов висновку. Що мене заарештовано не задля з'ясування моєї особистості, що, напевно, *Май, Сливінський, Седлецький, Собчак* та ін. дійсно вороги народу, що це вже доведено і, ймовірно, вони вже розстріляні, а зараз запідозрили мене". Послужлива пам'ять і відповідна обстановка спричинилися до того, що в'язень почав пригадувати слова й вчинки вчорашніх товаришів, які б свідчили про їх шкідницьку діяльність.

Ось як писав про це Б.Белевич: *"Тоді я став думати над тим, в чому ж могла полягати їх злочинна діяльність, що я прогледів? чого не помітив? [...] Седлецький мій найближчий друг, ми разом із ним писали повість, переживали невдачі, раділи вдалому образу, горіли бажанням створити справжні образи сільських комсомольців, які борються із класовим ворогом за створення колгоспів, за щасливу прийдешність соціалістичного села. Так, але Седлецький перебіжчик із Західної України, що перебуває під режимом панської Польщі. Зрозуміло, він там міг бути провокатором, міг зрадити польських або українських комсомольців й втекти сюди від заслуженої кари. Ставлю подумки крапку. Цей напевно ворог"*.

Наступний у гарячкових роздумах в'язня – Чеслав Май: *"У нього чимало недоліків у побуті, полюбляв упадати за чужими дружинами, може збрехати або не повернути дрібний борг, але це не контрреволюція, у чому ж справа? він багато років виховувався у Червоній Армії, командир запасу, на роботі ініціативний, працездатний. Пригадую період чистки партії. Ось що, він син управителя маєтку, це про що-небудь говорить: напевно, де-небудь скривив душею, був зв'язаний з якоюсь дамою, виказав військову таємницю. Ставлю подумки крапку на другому"*.

Далі думки зверталися до Казимира Сливінського: *"Визнаний радянський поет, побачив світ збірник його віршів, я їх майже усі знаю напам'ять. Подумки читаю. Ні, це наша радянська поезія [...] Все це наше рідне, соціалістичне за змістом, національне за формою. В чому ж ти, поете, заблудив, чим заплямив звання радянського поета? – відповіді не*

знаходжу".

Іван Собчак: *"Вихованець дитбудинку, в минулому безпритульний, багато років був наймитом, вивчився у радянській школі, має освіту зоотехніка, працівник райкому комсомолу, командир запасу Червоної Армії. Погано, дуже погано, якщо такі люди стають ворогами своєї радянської Батьківщини. Як же тоді жити?"*.

Нарешті, Іван Жачек: *"Його брат засуджений як контрреволюціонер. Брата його я не знаю, але хто гарантує, що десь він не був зв'язаний з братом?"*.

Розраду у своїх болісних роздумах Б.Белевич шукав у традиційному для багатьох його сучасників заспокійливому висновку (що посилено втовкмачувався офіційною сталінською пропагандою, лунав з амвонів партійно-радянських конференцій, пленумів, з'їздів): *"У нас даремно не заарештовують"*.

Категоричну відповідь на власні роздуми в'язень дістав від слідчого Л.І.Дененбурга ⁶⁷, який швидко розвіяв будь-які ілюзії Броніслава Йосиповича щодо цілей і методів слідства, провини колег по редакції. Поставивши перед заарештованим вимогу негайно ж визнати свою приналежність до ПОВ й подати докладні відомості про свою шкідницьку діяльність у редакціях польських газет, він пояснив, що в разі супротиву знайде можливість порозумітися із Белевичем через шлунок, оскільки, мовляв, існує така категорія тварин, у яких розуміння є продуктом не мозку, а шлункового соку. *"Цього разу я ще мозком запідозрив, що щиросердечні зізнання Мая, Сливінського й Седлецького (на котрі як на аргумент, щоб подолати опір в'язня-неофіта, посилався слідчий. – Авт.), мабуть, є продуктом шлункового соку"*, – зауважував Б.Белевич.

Ламаючи опір обвинуваченого, слідчий аргументовано доводив, що, якщо й далі той заперечуватиме власну приналежність до ПОВ, то він, Дененбург, зробить із нього мавпу, згноїть у підвалі, зітре з лиця землі родину (у Белевичів тоді щойно народилася друга дитина), але за всяку ціну дістане потрібні йому зізнання. Рівночасно слідчий – філософ за покликанням (цинік за натурою) і кат за фахом – відверто розповідав жертві про світоглядні засади слідства. За формулою Дененбурга, *"там, де з'являється один поляк, там одним шпигуном більше, де два – там змова, а більше двох – Велика Польща від моря до моря"*. Фантазмагоричності цим теоретизуванням *"здобувача шлункового соку"* – слідчого Дененбурга – надавали не лише їх абсурдний характер, але й портрет Фелікса Дзержинського, який висів якраз над головою новоспеченого теоретика від НКВС. (Умова: якщо один поляк (Дзержинський) очолює ВЧК-ДПУ-ОДПУ, то ... ладна була зірватися з вуст в'язня й захитати теоретичну конструкцію Дененбурга, але слідчий не заохочував свого візаві до дискусій, а вимагав лише каяття, *"роззброєння"* та підписання заздалегідь складених протоколів).

Зваживши всі *"за"* і *"проти"* (серед останніх: багатогодинні виснажливі

нічні допити навстоячки, голодний пайок, одиночна камера, погрози репресій проти родини), Б.Белєвич визнав себе "пеовяком", а на суді (де був присутній і Дененбург) підтримав звинувачувальний висновок щодо себе лише частково. Але сталінська феміда не вдавалася до таких тонкощів, не цікавилася мотивами і нюансами поведінки підсудних, а тим більше – методами слідства. Отже, Броніслав Белєвич дістав шість років таборів...

Наприкінці жовтня 1935 р. виникла нова ініціатива Вінницького обкому КП(б)У. У листі його секретаря В.І.Чернявського до керівництва Компартії України, зокрема, зазначалося: "На території Вінницької області, особливо у прикордонних й форпостних районах, осіла значна кількість польського населення. Серед цієї категорії населення є особи підозрілі по шпигунству, колишні контрабандисти, родини втікачів за кордон, релігійний актив та інший к[онтр]р[евольюційний] елемент, що є базою для роботи противника у нас". На підставі цього висловлювалося побажання дістати санкцію на відселення 1500 польських родин. 4 листопада відповідне рішення було ухвалене політбюро. Сама ж акція здійснювалася наступного року...⁶⁸.

1936-й І НАСТУПНІ РОКИ: РЕПРЕСІЇ ТРИВАЮТЬ

Підбиваючи підсумки ліквідації "польської контрреволюції" в Україні, політбюро ЦК КП(б)У 20 вересня 1935 р. доручило секретареві ЦК КП(б)У М.М.Попову й наркомуну внутрішніх справ В.А.Балицькому "на підставі матеріалів НКВС розробити проект доповідної записки до ЦК ВКП(б) про ПОВ і про зв'язок членів цієї організації з окремими особами із польської секції Комінтерну (Стасяк)"⁶⁹.

22 лютого 1936 р. В.А.Балицький поставив підпис під вступними настановами до "Орієнтування по польській роботі", яке із залученими матеріалами по справі "Волинського центру ПОВ" надсилалось керівникам обласних управлінь НКВС УСРР, начальникам особливих відділів корпусів Київського та Харківського військових округів, командирам прикордонних загонів НКВС. Підлеглі наркома внутрішніх справ інформувалися про концепцію справи "Волинського центру ПОВ". Водночас зазначалося, що після ліквідації згаданої контрреволюційної організації у 1934-1935 рр. виник Київський центр ПОВ, що складався із закордонних емісарів, які прибули в СРСР по партійних каналах. Називалися прізвища Й.Л.Конецького, Я.В.Сосновича та В.Ю.Стасяка. "З огляду на особливу значущість залучених матеріалів – як орієнтування в подальшій роботі по поляках, – пропоную їх вивчити, ознайомивши оперативний склад", – так завершувався цей вступ.

Серед цих матеріалів, виготовлених друкарським способом й зброшурованих у невелику книжечку, вміщена й датована 5 лютого 1936 р. заява Я.Д.Саулевича на ім'я В.А.Балицького, що починається безпретензійно: "Я після суду залишений під арештом у Києві для дачі

свідчень у справі Олдаковсько та інших моїх спільників по ПОВ.

Я хочу остаточно покінчити із своїм злочинним минулим й тому пишу свідчення, що викладаються нижче, котрі зможуть допомогти органам НКВС в їхній подальшій боротьбі з польською контрреволюцією в Україні".

Після цієї преамбули йшов теоретичний текст, де викладалися генеза та основні напрямки шкідницької діяльності контрреволюційної організації ПОВ в УСРР, давалася характеристика окремим особам. Прізвище Саулевича, його авторитет колишнього заступника голови ЦКНМ при ВУЦВК (тобто фактичного керівника ЦКНМ, оскільки посада голови комісії була чисто номінальною) були потрібні органам держбезпеки, щоб надати вірогідності цьому документові, справжнє авторство якого належало працівникам НКВС.

Як зауважувалося у заяві, перший кроком у шкідницькій роботі членів ПОВ по нацменівській лінії була організація значної мережі польських шкіл у польських і, головним чином, українсько-католицьких селах: "Враховуючи делікатність цієї справи та щоб "перший млинець не впав грудкою" (маючи на увазі можливі звинувачення у націоналізмі), вся ця робота по лінії Наркомосу доручалася євреям, членам ПОВ: Гольду, Теодору. Вся перша мережа польських шкіл потрапила до рук націоналістичного вчителства [...] Ця мережа шкіл із року в рік збільшувалася, охоплюючи усе нові пункти".

Другим основним заходом, за словами Я.Д.Саулевича, що скріплював полонізацію, була організація польських українсько-католицьким населенням. Найбільшою ж контрреволюційною акцією ПОВ, за тією ж заявою, стала "організація Мархлевського польського району у Житомирській окрузі, проведена за дорученням ПОВ, мною та Олдаковським". Як наголошувалося у документі: "Вже самий факт організації польського району, як самостійної адм[іністративно-] територіальної одиниці на кордоні Польщі, повинен був, на думку ПОВ, скріпити у зовнішній політиці буржуазної (вживання специфічної партійно-комуністичної лексики – "буржуазної" зраджувало справжніх авторів, але стилістам з держбезпеки було байдуже – документ був таємним. – Авт.) Польщі не лише непорушність її східних кордонів (а отже й безапеляційне право на володіння Західною Україною), але й показати усьому світові, що кордони Польщі можуть бути просунені ще значно далі на схід. [...] Мархлевський район повинен був стати могутнім форпостом Польщі у справі підготовки інтервенції проти Радянського Союзу, де б можна було зосереджувати сили ПОВ, розгорнути націоналістичне, антирадянське виховання населення".

Розповідалося у заяві й про те, що ПОВ звертала серйозну увагу на протягування в партію та комсомол куркулів, націоналістів, членів ПОВ, "значні кадри ворогів партії були протягнуті в КП(б)У та ЛКСМУ під виглядом політемігрантів та перебіжчиків". Завдяки цьому керівництво ПОВ в Україні фактично тримало в руках політбюро ЦК КП(б)У. Створення Київського польського педінституту, польських педтехнікумів та робітфаків,

за тією ж версією, не відповідало ніяким, навіть найбільш високим потребам мережі польських шкіл, а мало на меті єдине – "дати притулок найбільшій кількості розкуркуленої молоді". Із шкідницькою метою створювалась й "винятково роздута мережа районних та заводських польських газет в пунктах, де не було майже польського населення; ці газети, в свою чергу, повинні були стати організаційними центрами не лише колонізації українського населення, але й повстанського руху на місцях". Останнє положення свідчить, зокрема, що його автор (автори) добре зняли під час політосвітніх занять відомий ленінський вислів, що "газета не лише колективний пропагандист і колективний агітатор, але також і колективний організатор".

Згадані документи, які підбивали підсумки роботи ДПУ-НКВС УСРР щодо ліквідації ПОВ в Україні й давали настанови на майбутнє, разом із тим щільно перекривали будь-які можливості для подальшого проведення польської нацмен роботи в республіці. Адже, згідно із наведеною заявою Я.Д.Саулевича, всі ділянки такої роботи спершу були створені, а згодом перебували під контролем "пеовяків". Не рятувало й членство у ВКП(б)-КП(б)У-КПП-КПЗУ: партійців-поляків зарахували до розряду "контрреволюціонерів" і "шкідників" з партійним квитком у кишені.

За умов, коли робота серед польської меншини в Україні стає синонімом шкідництва, відбувається закономірний процес: партійно радянські функціонери, яких ще не встигли репресувати, стрімко залишають цю небезпечну сферу національно-культурного "фронту" та переходять на більш спокійні ділянки партійно-радянської або господарської роботи. Небезпечним стає й належати до польської національності. Чимало людей знову починають це приховувати. Так, наприклад, 16 грудня 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У на прохання Одеського обкому звільнив з посади директора Каїрської МТС Реніча, виключеного з партії *за невірні відомості про національність – виявився поляком*, до того ж політемігрантом, який дозволяв собі критично ставитись до офіційних повідомлень щодо обставин смерті С.М.Кірова ⁷⁰.

Яскравим прикладом небажання партійно-господарських працівників працювати чи повертатись на роботу серед польської нацменшини України у ці лиховісні роки є випадок з колишнім завідувачим відділом та водночас парторгом редакції "Серп" М.С.Ржепінським ⁷¹. Залишивши видання у 1935 р., він перейшов на посаду начальника постачання Київської обласної контори Союзхутра і – зітхнув з полегшенням. Та вже 9 жовтня 1935 р. Секретаріат ЦК КП(б)У ухвалив відрядити його на відповідальну роботу для зміцнення редакції "Глос радзецькі". 5 листопада того ж року – на прохання Ржепінського – ЦК вирішив-таки залишити його на роботі у Союзхутрі. Проте 29 грудня 1935 р. прийнято остаточне рішення про призначення М.С.Ржепінського на посаду відповідального секретаря редакції ⁷².

9 березня 1936 р. із доповідною запискою про стан окремих ділянок польської роботи на ім'я секретарів ЦК КП(б)У П.П.Постишева та

М.М.Попова звернувся керівник польського відділу Київського педінституту В.П.Радін-Уцеховський (2 березня 1936 р. його затвердили водночас уповноваженим Головліту УСРР по контролю за польською газетою "Глос радзецкі")⁷³. У меморандумі зауважувалося, що "ділянка ця не має повсякденного керівництва й усі недоліки використовуються ворогом". За даними НКО УСРР, польські початкові школи (крім Вінницької та Київської областей, звідки дані не надійшли) додатково потребують 37 учителів. Так само бракувало підручників польською мовою, хрестоматій.

Реорганізований з Інституту польської пролетарської культури кабінет при УАН не функціонував, бібліотека Інституту (26 тис. томів) була звалена нерозібраною у підвалах бібліотеки Академії наук.

Все це, на думку автора, відбувалося тому, що "організації пильність підмінюють небажанням або острахом приторкатися до польських справ. Польське відділення Українського педагогічного інституту здали мені на руки й з того часу (п'ятий місяць) ніхто й не поцікавився його життям". Навівши ще низку фактів з місць про нехтування польською роботою, В.П.Радін-Уцеховський підсумовував: "Ворог використовує і помилки наші, до них додає власні вигадки, і все це широко розголошує.

Ці розмови й серед наших студентів, й серед колишніх працівників та студентів польського інституту.

Вважаю за необхідне Ваше втручання й [чекаю] вказівок щодо організації цієї роботи.

Я стикаюся з цими питаннями, інформую зав. від[ділами] ЦК, але не бачу руху".

15 березня 1936 р. оргбюро ЦК КП(б)У взяло до відома "повідомлення т. Попова М.М. про те, що з цих питань, які порушені в листі т. Радіна, вжито відповідних заходів"⁷⁴.

13 травня 1936 р. із доповідною запискою на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора звернувся наступник І.Й.Липинського на посаді директора Всеукраїнського державного польського театру О.Ф.Гордієнко⁷⁵. У листі йшлося про нагальні потреби "зміцнення роботи театру в його творчому розвитку, як однієї з культурних одиниць національної за формою, пролетарської за змістом, та виховання колективу в радянському дусі".

"Поруч з невеличкими досягненнями, які має театр, – зауважував О.Ф.Гордієнко, – є причини, незалежні від театру, що затримують його дальший розвиток, а саме: 1. а) в минулому році театр одержував державної дотації 500000 крб., таку ж саму суму залишили і в цьому році; б) в минулому році театр мав акторського складу 37 чоловік (до речі, пересувні периферійні театри мають до 45 чоловік), в цьому році є намагання скоротити до 30 чоловік, – себто довести до норми радгоспно-колгоспного театру [...]; в) в цьому році, як і завжди, систематично і ненормально в умовах національного театру, затримується переказ державної дотації, не кажучи про те, що дирекція театру одержує штрафи та витрачає в залах суду

час за несвоєчасну виплату зарплатні, а й морально впливає на колектив театру та дає можливість нездоровим "закулісним" поодиноким антирадянським балачкам на адресу Радвлади".

Турбувала керівника театру й ситуація з організацією літніх гастролей трупі: обкоми партії (інформовані колегами з управлінь НКВС щодо "орієнтування по польській роботі") неприхильно ставилися до гастролей на контрольованій ними території підозрілого творчого колективу. "Приміщення, в якому знаходиться театр, не відповідає цілком, вірніше, не подібне на театр, – наголошував директор, – а скоріше на середньої якості клуб, в якому відсутні головним чином підсобні приміщення для акторів та майстерень". Злидений вигляд мали сцена та зал для глядачів, бракувало коштів для ремонту приміщення...

16 травня 1936 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання про стан Київського польського театру. Вирішено було "розробити конкретні пропозиції щодо дальшого поліпшення роботи польського театру в Києві". Втім, ухвала ЦК містила й конкретний пункт: "Зобов'язати Донецький та Вінницький обкоми ЦК(б)У прийняти польський театр на літні гастролі в області" ⁷⁶.

І надалі партійно-державне керівництво республіки не полишало своєю увагою польську нацменшину в Україні. Так, 16 червня 1936 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило текст спільної постанови РНК УСРР та ЦК КП(б)У "Про організацію ансамблю польської народної пісні та танців", у якій, зокрема, йшлося: "З метою високохудожньої демонстрації найкращих зразків польської народної пісні та польських народних танців, утворити при Українському управлінні в справах мистецтв ансамбль польської народної пісні та танців". Щоправда, польським ансамбль був лише за назвою. Так, на кінець липня того ж року у його складі нараховувалося 36 осіб (30 співаків та 6 танцюристів), з яких за національністю: українців – 15, поляків – 9 (25 %), росіян – 8, євреїв – 4 ⁷⁷.

Про критичний стан із кадрами для роботи серед польської нацменшини свідчить рішення секретаріату ЦК КП(б)У від 8 липня 1936 р. "Про членів партії – поляків, що слабо знають польську мову": "Доручити відділу керівних парторганів ЦК КП(б)У скласти список членів партії – поляків, що слабо знають польську мову, але можуть бути використані на польській роботі, та намітити заходи по вивченню ними польської мови, з тим, щоб відповідні пропозиції протягом місяця внести на розгляд секретаріату ЦК КП(б)У" ⁷⁸.

14 липня 1936 р. оргбюро ЦК КП(б)У розглядало інформацію про роботу та стан газети "Глос радзецкі". Зазначалося, що до 1 травня поточного року вона виходила 15 разів на місяць накладом 12 тис. примірників, з 1 травня газету переведено на щоденний випуск накладом у 20 тис. примірників (на липень фактичний тираж становив 17 тис. примірників).

Як поліпшення у роботі редакції подавалося висвітлення в газеті

міжнародних подій, зокрема в Польщі: "Життя трудящих у фашистській Польщі систематично висвітлюється в газеті, хоча цей матеріал ще не досить повний і, безперечно, недостатній. Від 1 січня до 1 липня ц[ього] р[оку] вміщено в газеті 61 статтю про Польщу". Із задоволенням констатувалося: "Значно краще газета організує висвітлення життя трудящих-поляків УСРР, мобілізуючи їх навколо рішень партії та уряду. По питаннях проекту конституції СРСР, наприклад, вміщено вже 10 роз'яснювальних статей, з яких 3 присвячено спеціально показу й порівнянню нашої конституції з конституцією фашистської Польщі. Газета організує також культурно-масову роботу серед трудящих-поляків УСРР.

[...] Газета широко популяризує рішення РНК УСРР й ЦК КП(б)У про утворення ансамблю польської народної пісні й танцю".

25 липня 1936 р. оргбюро ЦК КП(б)У, розглянувши стан партійної роботи й культурного обслуговування у районах і селах з польським і німецьким населенням, визнало незадовільною роботу у цьому напрямку Одеського, Дніпропетровського, Київського й Вінницького обкомів партії. Їм закидалася втрата пильності у викритті "ворожої агентури". Партійні органи цих областей зобов'язувалися, "не послаблюючи пильності й рішучої боротьби щодо викриття й ліквідації решток польсько-німецької фашистської агентури, зосередити увагу на проведенні повсякденної масово-політичної роботи й культурному обслуговуванні основної маси національних меншин польської німецької національності"⁷⁹.

Здавалось би, репресії й вишукування "пеов'язків" повинні були вщухнути. Проте так не сталося – за 1935-1936 рр. насувалася доба Великого терору – 1937-1938 рр.

Для розуміння репресій проти польської людності в Україні (як і в цілому по СРСР) принципове значення має "Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485" від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М.І.Єжовим і розісланий на місця для виконання. Наказ, а також долучений до нього закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) спричинилися до масових безпідставних репресій проти польського населення в Україні.

Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки протягом трьох місяців (20 серпня – 20 листопада 1937 р.) здійснити широку операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій ПОВ. Арешту підлягали: "а) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ за долученням списком; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежної від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобмінані з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів".

Того ж року органами держбезпеки УСРР були здійснені арешти колишніх керівників польської національно-культурної роботи в республіці, які до того часу уникли репресій, а також поляків, котрі обіймали відповідальні посади у державному апараті.

Так, 11 березня 1937 р. був заарештований держарбітр при РНК УСРР С.Г.Лазоверт⁸⁰, колишній заступник Б.Скарбека на посаді керівника Польбюро ЦК КП(б)У. 24 липня за ґратами опинився Уповноважений НКЗС СРСР при Уряді УСРР А.М.Петровський (включений до згаданого нами "списку 300", він у 1921 р. вийшов із польської в'язниці)⁸¹. Наприкінці липня був ув'язнений завідуючий відділом культури редакції газети "Глос радзецкі" М.С.Ржепінський (розстріляний згідно із постановою наркома внутрішніх справ СРСР та Прокурора СРСР від 31 серпня 1937 р. – у відповідності до наказу НКВС СРСР № 00485). На початку вересня в ув'язненні опинився колишній директор Київського польського театру О.Ф.Гордієнко (згідно наказу № 00485 і його прізвище потрапило до особливих списків; 4 листопада нарком внутрішніх справ та Прокурор СРСР засудили його до вищої міри покарання, 14 листопада він був страчений).

Наказ НКВС СРСР № 00485 містив, зокрема, й такий пункт: *"Припинити звільнення із в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного із них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВС СРСР"*. Фактично це означало новий термін позбавлення волі, а досить часто – розстріл.

Попри тогочасні вкрай несприятливі умови, 2 вересня 1937 р. один із засуджених у справі молодіжних польських газет – С.В.Тутаковський, який відбував покарання в Тауйському районі Магаданської області, звернувся до М.І.Єжова із листом, в якому викладав обставини власного арешту, слідства у своїй справі й засудження. За глибиною людської трагедії, рівнем осмислення брудних методів НКВС документ цей заслуговує, щоб зачитувати із нього окремі місця.

Згадуючи попереднє слідство, Тутаковський писав: "Я гадав, що я один невинний сиджу у в'язниці. Тоді мене посадили у загальну камеру, й в'язні Теодор та Рибницький (перший – засуджений ще у 1934 р., спеціально привезений із табору), обидва колишні керівні партпрацівники, знайомі мені ще з волі, – почали переконувати мене в необхідності "роззброїтись". Виявилось, що існує ціла система "роззброєння", при якій люди зовсім невинні підписують будь-які свідчення, котрі вимагає слідство, причому свідчать на інших, також невинних людей, які ще перебувають на свободі, потім заарештовують тих і т.д."

"Мене переконували: "з ким боротися? з партією, з НКВС – представником радянської влади? Якщо вимагають – комуніст повинен підкоритися, – решта – не нашого розуму справа", – зауважував в'язень. – На одних діяли ці міркування, на інших – натиск і залякування, на третіх – бажання швидше скінчити все, піти від цього кошмару хоча б у табір. І люди

"роззброювалися". Казали, що були терористами, фашистами, націоналістами, – ким завгодно. Її давали свідчення на інших осіб, зводили наклеп на найчесніших комуністів. І тих заарештовували.

Я не знаю, чи існує нині сумнозвісна ПОВ, проте переконався, що дуже багато чесних комуністів заарештовано і засуджено за приналежність до неї, хоча вони ніколи нічого спільного із нею не мали. Зокрема, робили польськими фашистами людей, які по 8-10 років відсиділи у польських фашистських в'язницях.

І загальне враження, моє і моїх товаришів, що це – робота польської охоранки, агенти якої пробралися до лав працівників НКВС та чинять цю мерзотну провокацію".

Це звернення так і не дійшло до адресата. 27 листопада 1937 р. – на підставі рішення Трійки УНКВС СРСР по Дальбуду від 14 листопада – за "антирадянську агітацію у таборах" С.В.Тутаковський був страчений.

Загалом протягом 1937-1938 рр. в Україні по "польській лінії" органами НКВС було заарештовано 56516 осіб (з них 44467 поляків), з яких 39644 особи (70 %) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно. Загальна ж кількість заарештованих в Україні у цей час становить 267579 осіб.

1938 р. було остаточно ліквідовано в Україні ті навчальні заклади національних меншин, які ще жевріли. Кардинальне значення в цьому відношенні мали дві постанови урядових органів УРСР (складені, зрозуміло, за московськими зразками): постанова Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У "Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України" (20 квітня) й постанова РНК УРСР "Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і ВУЗах УРСР" (29 червня 1938 р.).

У постанові ЦК КП(б)У "Про реорганізацію національних шкіл в Україні" (10 квітня 1938 р.), яка передувала згаданому рішення РНК УРСР від 29 червня, йшлося: "Перевіркою встановлено, що вороги народу – троцькісти, бухарінці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх в очаги буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей.

Практика насаджування національних шкіл завдавала величезну шкоду справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливості приобщатись до радянської культури і науки, не давала можливості надалі набувати освіту в технікумах, вищих учбових закладах.

Виходячи з рішення ЦК ВКП(б), політбюро ЦК КП(б)У визнає недоцільним і шкідливим далі існування особих національних шкіл, особих національних відділів та класів при звичайних радянських школах [...]⁸².

14 квітня 1938 р., розглянувши питання "Про польський театр", політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: "Зважаючи на те, що державний польський театр в м. Києві має обмежену базу польського глядача, дає вистави низької ідейно-художньої якості і протягом 7-річного існування, як національний театр, себе не виправдав, – погодитись з постановою загальних зборів колективу польського театру (від 4 березня. – *Авт.*) про ліквідацію театру"⁸³

Таким чином, була перекреслена будь-яка робота з національними меншинами на території України. Офіційно Сталін взяв курс на відродження великодержавницької політики царату.

* * *

У статті автори прагнули накреслити те коло питань і проблем, що їх варто було б докладніше дослідити під кутом зору вивчення еволюції державної політики щодо польської людності України протягом 1930-х років, коли згортання національно-культурної самодіяльності польської нацменшини відбувалося паралельно із розгортанням масових репресій.

* * *

Автори висловлюють глибоку подяку співробітнику ДА СБУ Г.В.Смирнову за допомогу у з'ясуванні долі осіб, про яких йдеться у цій статті.

ПРИМІТКИ

¹ Див., напр.: *Чирко Б.В.* З історії боротьби Комуністичної партії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) у галузі національно-державного будівництва // *Укр. іст. журн.* – 1983. – № 3. – С. 68-75; *Чирко Б.В.* Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923-1930 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 1988. – № 6. – С. 68-76; *Лозицький В.С.* Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // *Укр. іст. журн.* – 1989. – № 3. – С. 46-55; *Чирко Б.В.* Національні меншості на Україні в 20-30 рр. // *Укр. іст. журн.* – 1990. – № 1. – С. 51-64; *Дашкевич Я.Р.* Українізація: причини і наслідки // *Слово і час.* – 1990. – № 8. – С. 55-64; *Чехович В.А.* Державно-правові питання українізації в 20-х роках // *Минуле України: відновлені сторінки.* – К., 1991. – С. 96-121; *Даниленко В.М.* До витоків політики "українізації" // *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: 36 статей.* – К., 1993. – Вип. 1. – С. 53-67; *Дашкевич Я.Р.* Політичне ошукування чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х рр. // *Дашкевич Я.* Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 77-78; та ін.

² Див., напр.: *Василенко М.* Один из многих: К пятилетнему юбилею Мархлевского польского района // *Революция и национальности.* – 1930. – № 4/5. – С. 38-47; *Скрипник М.О.* Перебудовними шляхами: Проблема культурного будівництва національностей України: Доповідь на I Всеукр. конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей. 20 трав. 1931 р. // *Укр. іст. журн.* – 1989. – № 8. – С. 123; № 11. – С. 105 (Передрук. за: *Більшовик України.* – 1931. – № 12); *Єременко Т.* Спільні риси і долі українців та поляків в Україні (20-30 рр.) // *Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість: Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29-31 трав. 1992 р.:*

Тези доповідей. – К., 1992. – С. 30-31; *Стронський Г.* Польські національні адміністративні одиниці в Україні (20-30 рр.) // Там само. – С. 85-86; *Стронський Г.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-і роки. – Тернопіль, 1992. – 63 с.; *Чирко Б., Єременко Т., Калакура О.* Поляки в Україні // Віче. – 1993. – № 2. – С. 119-130; *Єременко Т.І.* Польське національне питання в Україні в 20-ті роки // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 1993. – Вип. 3. – С. 87-96; *Єременко Т.І.* Про участь польського населення України в підготовці до Першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у 1929 р. // Міжнародні зв'язки України. – К., 1993. – Вип. 4. – С. 113-122; *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. – К., 1994. – 74 с.; *Stronski H.* Polska droga do Kazachstanu: Represje wobec ludnosci polskiej na Ukrainie w latach trzydziestych // Przegląd wschodni: Historia I wspolczesnosc polakow na Wschodzie. – Т. III, zeszyt 2 (10). – Warszawa, 1994. – S. 145-164; та ін.

Огляд польської історіографії цих проблем див.: *Mniejszosci polskie i polonia w ZSRR / Pod. red. H.Kubiaka, T.Palcznego, J.Rokickiego, M.Wawrykiewicz.* – Wrocław; Warszawa; Krakow, 1992. – 492 s.

Своєю ґрунтовністю і панорамністю підходу до висвітлення життя польського населення СРСР міжвоєнної доби відрізняється праця вrocławського дослідника М.Іванова (колишнього жителя Білорусі) (Див.: *Iwanow M.* Pierwszy narod ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939. – Warszawa; Wrocław; 1991. – 399 s.). Проте, назва цього дослідження швидше сенсаційна, аніж наукова: адже, наприклад, застосовувати характеристику – "перший покараний народ" – щодо поляків УРСР принаймні некоректно стосовно автохтонів цієї території – українців, котрі мають незрівнянно більше підстав для здобуття цих сумних "лаврів", оскільки репресивна політика радянської влади щодо них відрізнялася тривалістю і масштабами.

³ Про те, що створення і діяльність національних польських сілрад і району в Україні були розраховані швидше "на експорт", аніж для внутрішнього вжитку, й обслуговували насамперед ідеологічні погребі сталінського режиму, яскраво свідчить тогочасна радянська преса. На її шпальтах безпардонно переяскравлювалися здобутки національно-культурного будівництва польського населення в УСРР у порівнянні із тим, що було за царату, тобто до жовтня 1917 р., й тим, що є за Збручем, на терені Польщі Пiлсудського. "Ось радянська Мархлевщина (польський район в Україні), – йшлося в одній із таких публікацій. – До революції у селах району "культура" насаджувалася чотирнадцятьма костьолами й чотирма приходськими школами; зараз у районі 38 чотирьохрічок, 3 семирічки, 1 профшкола; посівна площа у районі – 24000 га..." (Див.: *Революция и национальности.* – 1930. – № 8/9. – С. 26).

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 6. – Арк. 230.

1 лютого 1923 р. між СРСР та Польщею було підписано угоду про обмін політичних в'язнів, яка полагала механізм таких операцій. Один із найбільших обмінів відбувся 15 вересня 1932 р. у прикордонному пункті Негоріле – Столбці. Радянська сторона одержала 40 учасників революційного руху в Польщі – членів КПП, КПЗБ та КПЗУ, польська – аналогічну кількість "контрреволюціонерів" разом з членами їх родин (загалом 91 особу) (Див.: *Документы и материалы по истории советско-польских отношений.* – М., 1967. – Т. V (Май 1926 г. – декабрь 1932 г.). – С. 535). Проте МЗС Польщі з обережністю ставилося до обмінів, аби не полегшувати життя таємним співробітникам СРСР у країні, а разом, щоб не спричинитися до ще більших арештів поляків в Радянському Союзі, для здобуття "матеріалу" для обміну.

⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 328. – Арк. 47-51; Оп. 6. – Спр. 373. – Арк. 41.

⁶ Там само. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 301. – Арк. 3.

⁷ Звичайно, що за умов посиленних пошуків і "викриття" "шкідників" га "контрреволюціонерів" серед працівників робота з національними меншинами на місцях була фактично паралізована. Замість однієї особи, яку заарештовували за "класово-ворожу лінію", призначали іншу. Невдовзі і новопризначений функціонер оголошувався "прихованим контрреволюціонером", і так до безконечності (вірніше: до вичерпання резерву кадрів для висування на такі посади). Саме у цьому контексті слід розуміти нарікання тогочасної республіканської й московської преси на плинність кадрів робітників нацмен.

На стан роботи національних рад України, як зазначалося в одній із таких публікацій, впливає велика плинність керівних працівників... По окремих радах голови змінювалися у період ніж виборами по 6-8 разів. В Адамовецькій раді Мархлевського району за 1934 р. змінилося 4 голови ради" (Див.: *Мац Д.* На високом подьеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. – 1935. – № 6. – С. 63. Показова (й типова для більшості керівників нацменівської роботи в УСРР) доля автора цієї "методологічної" статті, що вихваляла здобутки сталінської політики щодо меншин України. Давид Мойсейович Мац (1886 – після 1954) з 1918 р. обіймав керівні посади на нацменівській роботі у Білорусії та й УСРР. З 1929 р. вія працював в апараті Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) – членом, заст. голови Центральної комісії в справах нацменшин (ЦКНМ) при ВУЦВКу, зав. відділом нацмен при Президії ЦВК УСРР. 9 квітня 1938 р. заарештований за участь у "націоналістичній єврейській організації" і дістав вісім років таборів. Після звільнення працював (1946-1950) у м. Сквирі (Київська обл.). 1950 р. вдруге ув'язнений і засланий до Новосибірської обл. Реабілітований після XX з'їзду КПРС.

⁸ Йдеться про організації Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП), утворені в 1-й пол. 1919 р. в результаті об'єднання польських соціал-демократичних груп в Україні з секціями Польської соціалістичної партії-лівиці (ЛПС-лівиці), яке відбулося після заснування в грудні 1918 р. у Варшаві КРПП. Діяли в Києві, Харкові, Катеринославі, Луганську, Єлизаветграді, Миколаєві та ін. містах України. Чимало членів цих організацій згодом стали членами КП(б)У.

⁹ *Скарбек (Шацький) Болеслав Володиславович* (1888-1934) – уродженець м. Кузнецька, дворянин за походженням, член ВКП(б) з 1917 р. Один з організаторів Польськ. соціаліст. об'єднання в Харкові (1917). У 1917-1918 рр. – член Харківськ. Ради робітничих і солдатськ. депутатів. У 1918 р. – зав. культосвітнім відділом Комісаріату в польськ. справах у Харкові. У 1919 р. член редколегії газет "Комуніста польські", "Глос комуністи", керівник польськ. секції Федерації іноземних комуністичних груп в Україні, редактор її органу – газ. "Штандар комунізму", один із засновників київськ. групи КРПП. У вересні 1919 р. – січні 1921 р. – голова Закордонного бюро ЦК КП(б)У та керівник польськ. відділу Реввійськради Західного фронту. Згодом працював на посадах: зав. Польбюро АПВ ЦК КП(б)У, зав. польбюро Київськ. окружкому КП(б)У, редактора газ. "Пролетарська правда" (Київ), заст. редактора газет: "Серп" (Харків, 1926-1927) та "Трибуна радзецька" (Москва). З 1929 р. – знову у Києві: редактор газ. "Київський пролетарий", зав. відділом Окружкому КП(б)У, директор Інституту польської пролетарської культури при ВУАН. З жовтня 1932 р. – зав. культпровідділом Чернігівського обкому КП(б)У. Заарештований 15 серпня 1933 р., 19 серпня визнав свою належність до ПОВ. Як "керівник" українських "пеовяків" ухвалою Колегії ОДПУ СРСР від 9 березня 1934 р. засуджений до вищої міри покарання, 3 червня того ж року страчений. Реабілітований ухвалою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 27 лютого 1958 р.

¹⁰ *Попов М.М.* Про боротьбу з націоналізмом // *Більшовик України.* – 1934. – № 1. – С.86.

Заарештували Б.Скарбека за преферансом – під час товариської вечірки у першого

секретаря Чернігівського обкому КП(б)У. Перед тим, як піти назавжди, колишній лідер польської нацменроботи в Україні встиг сказати "шефові": "Тут якесь непорозуміння. Я піду, аби все це з'ясувати. Ти за мене не хвилюйся, я собою партію не можу заплямувати".

¹¹ *Постоловська Т.* Особливості класової боротьби на Україні в період між XVI і XVII партз'їздами // *Більшовик України.* – 1934. – № 4. – С. 68.

¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 7. – Спр. 328. – Арк. 49.

¹³ Цит. за: *Шановал Ю.І.* Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 329. Див. також: *Затонський В.П.* З питань національної політики на Україні // *Більшовик України.* – 1933. – № 9/10. – С. 107-117; Його ж. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доповідь та кінцеве слово на січневій сесії ВУАН. – [Харків], 1934. – 64 с.

¹⁴ Див.: XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 18-23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. – [Харків], 1934. – С. 120.

¹⁵ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Спр. 56862-ФП. – Т. 1. – Арк. 154-155 зв.; Т. 2. – Арк. 216-217. Див. також: *Нестуля О.О.* Київський крайовий інспектор: Я.М.Струхманчук // *Репресоване краєзнавство: 20-30-і роки.* – К., 1992. – С. 267-272.

¹⁶ *Горобієвський Остап (Станіслав) Дем'янович* (1903-1938) – уродженець м. Львова, українець. Був учнем у слюсарній майстерні, навчався в українській гімназії (1915-1918), у 1918 р. у складі добровольчого українського загону у Львові брав участь у поваленні австрійського режиму, у збройній боротьбі з польським військом. Після здобуття поляками Львова потрапив до полону, втік, знову був заарештований і перебував у таборі для військовополонених. Після невдалого замаху С.Федака на Ю.Піلسудського у Львові 25 вересня 1921 р. був запідозрений у підготовці цього теракту, ув'язнений і сидів 14 місяців. У січні 1923 р. звільнений, в листопаді нелегально перетнув кордон УСРР. У 1924-1927 рр. – працював учителем у Малинському районі, був членом ЛКСМУ, піонервожатим, членом райкому ЛКСМУ. Восени 1927 р. поступив до Київської польдрамстудії. До 1930 р. навчався у студії та екстерном складав іспити у Київському ІНО. У 1930-1931 рр. працював викладачем у Кам'янському на Дніпропетровщині – у профшколі – та на робітфаку у м. Мархлевську на Київщині (тобто у польському національному районі). З 1 квітня 1931 р. до 16 червня 1933 р. (часу арешту) працював актором Київського польського театру. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР засуджений до п'яти років таборів. У 1937 р. звільнився й працював у м. Ставрополі плановиком-економістом культбази Орджонікідзевської крайспоживспілки. 10 березня 1938 р. заарештований, звинувачений за тим самим складом злочину, що і 1933 р., й рішенням Трійки НКВС СРСР по Орджонікідзевському краю РРФСР від 9 жовтня 1938 р. засуджений до страти. Останнє рішення скасоване ухвалою Президії Ставропольського крайового суду від 6 листопада 1957 р. По справі 1933-1934 рр. реабілітований ухвалою Судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду УРСР від 19 вересня 1958 р.

¹⁷ ДА СБУ. – Спр. 60830-ФП. – Т. 13-а. – Арк. 3.

¹⁸ Григорович Андрій Якович – нар. 1878 р. у с. Труси, Станіславського повіту (Східна Галичина), колишн. член РСДРП (меншовиків), член ВКП(б) з 1918 р. На момент арешту працював польінспектором Вінницького обласного відділу народної освіти. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР засуджений до п'яти років таборів. За звинувачувальним висновком, очолював Подільську організацію ПОВ, організовував "повстанські і шпигунсько-розвідувальні кадри на Поділлі", провадив шпигунську діяльність на користь Польщі, яку постачав військово-розвідувальним матеріалом. Згадану заяву з відмовою від своїх зізнань написав 20 квітня 1934 р. на етапі – під час

перебування у Лук'янівській в'язниці у Києві.

У слідчій справі немає матеріалів додаткової перевірки цієї справи А.Григоровича, проте постановою даної трійки при НКВС УСРР від 13 жовтня 1935 р. вирок щодо нього було переглянуто й зменшено термін позбавлення волі – з п'яти до трьох років таборів.

¹⁹ *Гольд Яків Абрамович* (нар. 1894 р.) – уродженець м. Станіслава (Східна Галичина), єврей, на час арешту у 1933 р. Вінницьким обласним відділом ДПУ УСРР працював інспектором відділу праці Мархлевського райвиконкому Київськ. обл. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР засуджений до трьох років таборів. Реабілітований.

²⁰ ДА СБУ. – Спр. 37955-ФП. – Т. 2. – Арк. 86-98.

²¹ *Брук Соломон Соломонович* (1896-1938) – уродженець м. Рудні, Смоленської обл., єврей. У 1933-1934 рр. тво нач. СПВ Вінницького облвідділу ДПУ УСРР, з лютого 1934 р. – нач. відділення СПВ ДПУ УСРР. На час арешту (11 липня 1937 р.) – помічник нач. 4-го відділу УДБ НКВС УРСР. Звинувачувався в участі у "троцькістській змові в органах НКВС". Визнав себе винним, але згодом відмовився від цих свідчень. 8 лютого 1938 р. рішенням Прокурора та НКВС СРСР засуджений до розстрілу. (Про нього див. також: Наше минуле: Журнал незалежної історичної думки за ред. С.Білоконя. – К., 1993. – № 1(6). – С. 121-128).

²² ДА СБУ. – Спр. 37955-ФП. – Т. 2. – Арк. 97.

²³ *Теодор Йосип Борисович* (1900-1937) – нар. 7 вересня 1900 р. у м. Варшаві, єврей, журналіст за фахом. Служив у Червоній Армії (1920-1921), зокрема, був співробітником польвоєнсекції при Політуправлінні командування військами України та Криму; працював секретарем українсько-російської делегації у змішаній українсько-російсько-польській комісії у справах репатріації у Харкові (1921-1923). Член КП(б)У з 1923 р. Закінчив Харківськ. ін-т народного господарства. У 1924-1926 рр. – зав. Центр. польбюро НКО УСРР; у 1926-1929 рр. – інструктор, згодом заст. зав. Польбюро АПВ ЦК КП(б)У; у 1929-1933 рр. – відп. редактор газ. "Серп"; з травня по листопад 1933 р. – інструктор з нацменроботи Культпропу ЦК КП(б)У. Із листопада 1933 р. до січня 1934 р. – головний редактор Держ. видавництва дитячої літератури у Харкові. У лютому 1934 р. за "замовчування зв'язку з викритими неов'язками" виключений з КП(б)У. Під час слідства визнав себе активним учасником ПОВ з 1924 р., свідчив, що спотворював політику партії у питанні про колективізацію у Мархлевському районі і цим штучно викликав невдоволення польського населення радянською владою, а на видавничій роботі – гальмував публікацію й поширення радянської літератури і підручників польською мовою, натомість просував стару націоналістичну літературу. 21 травня 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР засуджений до п'яти років таборів. Рішенням Трійки при НКВС УСРР від 29 березня 1936 р. засланий до Казахстану на решту терміну відбуття покарання. Працював маляріологом на малярійній станції в Алма-Аті. 7 серпня 1937 р. вдруге заарештований Управлінням держбезпеки НКВС УРСР й етапований до Києва, де "визнав", під час слідства 1934 р. приховав свою шпигунську роботу на користь Польщі. Постановою НКВС та Прокурора СРСР від 1 жовтня 1937 р. засуджений до вищої міри покарання, 4 жовтня – страчений. Реабілітований 16 травня 1958 р. ухвалою Військового трибуналу КВО.

Саулевич Ян Домінікович (1897-1937) – нар. 20 березня 1897 р. у садібі Огородники, Двінського повіту, Вітебської губ., у родині дрібного шляхтича, який у 1908 р. разом з братом придбав фільварок Гаспарі в Курляндській губ. (Латвія). Закінчив Двінське реальне училище (1914), навчався у Харківськ. сільськогосподарському ін-ті (з перервою: 1914-1922). У травні 1917 р. став членом "Польського соціалістичного об'єднання" у Харкові, з серпня – член ППС-лівіці. Наприкінці 1917 р. повернувся до Курляндії, брав участь у діяльності органів радянської влади (за місцем проживання

батьків). У 1919-1920 рр. – у Червоній Армії. Після демобілізації у листопаді 1920 р. відновився в інституті, який закінчив у 1922 р. Наступного року став аспірантом цього ж вузу. Член КП(б)У з 1924 р.

Один із зачинателів і лідерів роботи з нацменшинами (зокрема, поляками) України: з 1923 р. – співробітник відділу національних меншин НКВС УСРР, у 1924-1930 рр. – член, згодом заст. голови ЦКНМ при ВУЦВКу. Потім – працівник Наркомзему УСРР (1930-1934). На момент арешту – начальник відділу Крайового земельного управління у м. Саратові (він залишив Харків після того, як 10 жовтня 1934 р. був виключений з партії "за втрату класової пильності й змикання із шкідницькими елементами" в апараті Наркомзему УСРР). Під час слідства визнав свою приналежність до ПОВ, але зазначив, що давно відійшов від контрреволюційної діяльності, оскільки бажав чесно працювати. Вироком Спецколегії Київського обласного суду від 8 червня 1935 р. засуджений до десяти років таборів. Покарання відбував в Усть-Печорському таборі. 22 вересня 1937 р. рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора СРСР засуджений до вищої міри покарання і страчений. Реабілітований 26 квітня 1990 р. Судовою колегією з кримінальних справ Верховного Суду УРСР.

²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 11. – Арк. 294-295.

²⁵ Див., напр.: *Марочко В.* Хунгер – значить голод // Віче. – 1993. – № 8. – С. 136-146; *Марочко В.І., Чирко Б.В.* Національні виміри голодомору в Україні 1932-1933 рр.: Документальна розповідь // Відродження. – 1993. – № 8. – С. 57-65; тощо.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 11. – Арк. 316-317.

²⁷ Див., напр.: *Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною* / Відп. ред. Ю.Ю.Сливка. – К., 1989. – С. 139.

²⁸ Див.: *Мац Д.* На високом подьеме: О работе среди национальных меньшинств Украины. – С. 58, 60. Як значне досягнення "сталінської національної політики" подавалася у тогочасній пресі й діяльність трупі Польського державного театру у Києві, хоча у роботі митців цього творчого колективу проблем було ледь-ледь не більше, аніж досягнень (Див., напр.: *Клейнер И.* Польский театр // Революция и национальности. – 1934. – № 11. – С. 96-97).

²⁹ Про хід переселення з Мархлевського району у 1935 р. див. докладніше: *Стронський Г.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-і роки. – Тернопіль, 1992. – С. 52-55 (Додаток: Документальні матеріали. – Док. №№ 6-8).

³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 396. – Арк. 166-167.

³¹ *Олдаковський Євген Петрович* (1899-1937) – уродженець м. Варшави, поляк, член КП(б)У, у 1924 р. – голова Волинського губсуду, у серпні 1925 р. призначений головою оргкомітету по створенню польського національного району і згодом (до весни 1927 р.) "очолював Мархлевський райвиконком Київської обл. Потім залишив польську роботу. У 1934 р. – політредактор Укрдержнацменвидаву у Харкові. На час арешту – відп. секретар Паливної комісії при РНК УСРР. Визнав себе винним. Вироком Військового трибуналу КВО від 15-17 лютого 1936 р. засуджений до страти. 7 квітня 1936 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР замінила цей вирок десятьма роками таборів. 12 вересня 1937 р. трійкою УНКВС СРСР по Дальбуду за "терористичні наміри", "контрреволюційні розмови" тощо засуджений до розстрілу й 29 жовтня – страчений. Реабілітований посмертно на підставі ст. 1 Указу Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. "Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20-50-х років".

³² "Волинський центр ПОВ", за матеріалами слідства, поклав собі за мету:

"1. Підготувати активні націоналістичні кадри для використання їх під час інтервенції з боку Польщі.

2. Максимально розвинути націоналістичні почуття польського населення, пропагуючи ідеї Великої Польщі у кордонах 1772 р.

3. Широко використовувати для цього польські навчальні заклади й культурні установи.

Поряд із цим приховувались польські націоналістичні школи на дому, що нелегально існували, де провадив роботу костюольний актив і націоналістичні елементи.

Після організації Мархлевського району, користуючись наявністю на всіх вирішальних ділянках своїх людей – польських націоналістів, Волинський центр ПОВ широко розгорнув роботу по добору й розстановці своїх людей у низових ланках радянського апарату, у школах та на інших ділянках роботи".

Крім керівника "Волинського центру ПОВ" – Є.П.Олдаковського, – по справі також проходили Б.І.Беганський, С.Я.Май, А.Я.Калиновський:

Беганський Болеслав Іванович (1888-1937 ?) – уродженець м. Варшави, поляк, належав до Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, з 1918 р. член КП(б)У. У 1924-1927 рр. – зав. Польбюро Волинського окружного КП(б)У у Житомирі, заввідділом народної освіти Мархлевського РВК Київської обл. На час арешту (липень 1935 р.) – лісівник Шепетівського окрземвідділу. Визнав себе винним. Вироком Військового трибуналу КВО від 15-17 лютого 1936 р. засуджений до розстрілу, ухвалою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 7 квітня 1936 р. вирок змінено на позбавлення волі у таборах терміном на десять років. Подальша доля невідома. Реабілітований на підставі ст. 1 Указу Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. "Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20-50-х років". Цим же рішенням реабілітовані й особи, які проходили з ним по одній справі, а саме: Є.П.Олдаковський, А.Я.Калиновський та С.Я.Май.

Май Станіслав Якович (1893-1937 ?) – уродженець с. Збродіца, Стопніцького повіту (Польща), поляк, член ВКП(б) з 1917 р., з 1924 р. працював на посадах зав. Польбюро Волинського губкому КП(б)У, Волинської окрнаросвіти (Житомир) та ін. На час арешту (липень 1935 р.) – секретар парткому Київського польського педагогічного інституту. Визнав себе винним. Тими самими судовими рішеннями, що й Є.П.Олдаковський та Б.І.Беганський, засуджений відповідно до страти з наступним пом'якшенням вироку до десяти років таборів. Подальша доля невідома. Реабілітований у 1990 р.

Калиновський Адам Якович (1900-1938) – уродженець м. Вільно (Литва), поляк, член КП(б)У 1919 по 1933 р. (до 1927 р. належав до троцькістської опозиції). У 1924-1925 рр. працював на польроботі у Коростенській окрузі, у 1927-1928 рр. – секретар Мархлевського райкому КП(б)У. У 1933 р. ухилився від партійної "чистки", маючи за собою службу у польському війську у 1919 р., і механічно вибув з КП(б)У. Перебрався до Москви, де на час арешту (липень 1935 р.) працював кербудом. Під час попереднього й судового слідства винним себе не визнав, зазначивши лише, що став несвідомим знаряддям контрреволюції. Вироком Військового трибуналу КВО від 15-17 лютого 1936 р. засуджений до десяти років таборів. 15 березня 1938 р. помер в місцях позбавлення волі. Реабілітований у 1990 р.

³³ ДА СБУ. – Спр. 46188-ФП. – Т. 3. – Арк. 394, 400.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 375. – Арк. 132.

³⁵ Див.: *Стронський Г.* Злет і падіння... – С. 55-56.

³⁶ *Литинський* (справжнє прізвище – *Лециньський*) *Іван Йосипович* (1889-1937 ?) – нар. 9 грудня 1889 р. у м. Варшаві, поляк. У 1911-1918 рр. належав до Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) (прізвисько – "Лешек Бялий"), у 1918-1926 рр. – член КПП (прізвиська: Станіслав, Вацек, Бронек, Владек, Юзеф), з 1926 р. – член ВКП(б). У члени СДКПіЛ вступив у 1911 р. на заводі "Уранія" у Варшаві, у партії виконував технічну роботу (поширення прокламацій, соціал-демократичної літератури тощо), у 1918 р. призначений секретарем Варшавської приміської округи. Із утворенням Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП) у 1918 р. (з 1925 р. – КПП) – секретар

Моравсько-Техановського, Седлецького, Келецько-Радомського окружкомів КРПП. У 1919 р. ув'язнений за комуністичну діяльність, утримувався у Варшавській фортеці. У 1921 р. шляхом персонального обміну прибув до СРСР, навчався у Свердловському університеті у Москві. У 1922 р. з доручення польсекції Виконкому Комінтерну повернувся до Польщі на підпільну роботу, працював секретарем Нижньосілезького, Лодзинського, Добровецького, Люблінського, Келецького окружкомів, у 1925 р. кооптований до бюро Варшавського окружкому. Наприкінці 1925 р. як делегат 4-ї конференції КПП прибув до Москви й (за згодою польсекції ВККІ) залишився в СРСР. Працював: зав. Польбюро Волинського окружкому КП(б)У у Житомирі (середина 1926 р. – середина 1927 р.), директором порцелянового у Мархлевську (до осені 1928 р.), директором фаянсового заводу у м. Слауті (до листопада 1930 р.), очолював порцелянові заводи у м. Городниці (до вересня 1931 р.) та с. Кам'яний Брід Мархлевського району (до липня 1932 р.), Березинський цукрозавод Київської обл. (до жовтня 1932 р.).

Бажаючи працювати у Москві, наприкінці 1932 р. вибув у розпорядження ЦК ВКП(б), але влаштуватися на роботу у столиці СРСР не зміг. До березня 1933 р. працював директором склозаводу у м. Гусь-Хрустальний Івановської (нині – Владимирської) обл. Нервово захворів, лікувався у Київському психоневрологічному інституті до літа 1933 р., після чого виявив бажання залишитися на роботі в Україні. Працював директором Вінницької обласної контори Укрсадвинотресту до 1 травня 1934 р., після ліквідації обласних контор керував радгоспом системи Укрсадвинотресту у м. Вознесенськ Одеської обл. (до кінця 1934 р.). Після повторного лікування прибув у розпорядження ЦК КП(б)У, у січні 1935 р. призначений, з 25 лютого (згідно наказу № 179 по НКО УСРР) приступив до виконання обов'язків директора Польського театру у Києві. Одночасно – з 16 березня по 1 травня 1935 р. – був уповноваженим Головліту УСРР по польських газетах "Серп", "Глос млодзежи" та "Бондзь готув". Після арешту – 3 жовтня 1935 р. виключений з КП(б)У. Під час попереднього та судового слідства винним себе не визнав. Спецколегією Київського обласного суду 25 листопада 1936 р. засуджений до п'яти років віддалених таборів. Ухвалою Спецколегії Верховного Суду УРСР від 13 січня 1937 р. вирок залишений в силі. У таборах був вдруге засуджений і, ймовірно, загинув у 1937-1938 рр. Ухвалами Військового трибуналу Сибірського округу від 31 січня 1958 р. та Президії Верховного Суду УРСР від 21 лютого 1958 р. судові рішення щодо І.Й.Липинського (Лещинського) скасовані й він реабілітований.

³⁷ Див.: *Materski W. Polsko-radziecka wymiana więźniów politycznych w latach 1921-1937 // Z pola walki. – 1977. n. 1. – S. 39-40.*

³⁸ ДА СБУ. – Спр. 46188-ФП. – Т. 3. – Арк. 406-407, 477-478.

³⁹ *Шемелевський Михайло Йосипович (1890-1937)* – нар. у м. Бориславі (Східна Галичина), поляк, під час першої світової війни служив в австрійському війську, прапорщик. Потрапив у російський полон, у 1918-1920 рр. служив в інтернаціоналістських Збройних формуваннях Червоної армії. У 1919-1935 рр. – член КП(б)У. У 1920-1925 рр. – співробітник органів ЧК-ДПУ-НКВС, з 1925 р. – польнструктор Волинського окрвиконкому у Житомирі, з часу організації польського національного району й до 1926 р. – секретар (1 місяць) та нач. адмінвідділу (протягом 1 року) Мархлевського райвиконкому. На час арешту – інспектор відділу кадрів Чернігівського цукротресту. Винним себе не визнав, хоча за час його перебування під вартою змінилося 9 слідчих. Його справа вперше слухалась Спецколегією Чернігівського обласного суду 13 серпня 1936 р., але була відкладена внаслідок наявності суперечностей у свідченнях головного свідка – Є.П.Олдаковського – й повернута до Чернігівського обласного НКВС на дослідження. Розглянувши справу вдруге 7-8 березня 1937 р., Спецколегія Чернігівського обласного суду засудила М.Й.Шемелевського до семи років

віддалених таборів, але Спецколегія Верховного Суду УРСР 23 квітня 1937 р., враховуючи особливу думку одного із членів обласної Спецколегії, касаційну скаргу в'язня та наявність суперечностей у слідчому та судовому матеріалі, скасувала вирок і направила справу на повторне додаткове розслідування. Справа мала – втретє! – розглядатися Спецколегією Чернігівського обласного суду 7 серпня 1937 р. Так і не дочекавшись об'єктивного судового розгляду своєї справи, М.Й.Шемелевський у позасудовому порядку – рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора СРСР (згідно з наказом № 00485 НКВС СРСР від 11 серпня 1937 р.) був засуджений до страти і 20 вересня того ж року розстріляний у Чернігівській в'язниці. Реабілітований у 1991 р.

⁴⁰ Очевидно, йдеться про 1-й (216-й) інтернаціональний полк РСЧА, який був перекинутий із Східного фронту і брав участь у боях з польським військом у 1920 р. (Див.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / Відп. ред. І.Ф.Курас. – К., 1987. – С. 226). Можливий і такий варіант: йдеться про 222-й Інтернаціональний стрілецький полк РСЧА, сформований у квітні 1919 р. у Самарі. У липні 1919 – січні 1920 р. брав участь у боях в Уральській обл. Із червня 1920 р. на Західному фронті, брав участь у Київській операції, наступі на Західну Україну з подальшим відступом внаслідок контрудару поляків (Див.: Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / Гл. ред. С.С.Хромов. – М., 1987. – С. 237).

⁴¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 24. – Оп. 15. – Спр. 167. – Арк. 43-45.

⁴² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 382. – Арк. 34.

⁴³ Цит. за: *Федюкин С.А.* Советская власть и буржуазные специалисты. – М., 1965. – С. 244.

⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 387. – Арк. 62.

⁴⁵ Там само. – Оп. 6. – Спр. 375. – Арк. 215; Оп. 7. – Спр. 384. – Арк. 146,161.

⁴⁶ Там само. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 280, 325, 327.

⁴⁷ Там само. – Арк. 278, 333.

⁴⁸ *Сржедзинський Антон Матвійович* (1892-1938) – уродженець м. Белостока (Польща), поляк, закінчив Пушкінське училище у Белостоці й одержав звання учителя (1910), відвідував педагогічні курси у Варшаві й Любліні. Вчителював у Люблінській губ. (1910-1915), завідував польськими школами та притулками у м. Двінську Вітебської губ. (1916-1917), очолював педраду польських викладачів у м. Луга Петроградської губ. (1917-1919), був членом колегії Наркомосу радянських республік Литви й Білорусії (1919). З вересня 1919 р. працював у Москві – польніспектором Московського відділу народної освіти, зав. Центр, польбюро Раднацмену Наркомосу РСФРР. З січня 1919 р. – член РКП(б). У 1925-1930 рр. – завідувачий Польським бюро Наркомосу УСРР. На час арешту (16 січня 1938 р.) – старший консультант відділу неросійських середніх шкіл Наркомосу РРФСР. Звинувачувався у приналежності до ПОВ й проведенні ворожої діяльності проти Радянського Союзу на користь панської Польщі. Визнав себе винним. У засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР від 2-3 квітня 1938 р. засуджений до страти. Розстріляний. Реабілітований посмертно.

⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 293, 309, 313.

Відкидаючи, як абсурдні, твердження щодо штучності створені» польської початкової, середньої та вищої школи в Україні, ворожих цілей активістів польської національно-культурної роботи, слід разом із тим зауважити, що принаймні в утворенні Польського педінституту, у цій делікатній справі мали місце адміністративне захоплення, своєрідна революційна романтика і пропагандистський розрахунок. Можливо, варто було б почати саме з польського відділення при Київському педінституті, а згодом, підготувавши кадри й накопичивши досвід, приступити до організації окремого польського педвузу. Тобто рухатись у культурно-освітній роботі з польським

населенням, підготовці національних кадрів викладачів це авантюристичним шляхом "великих стрибків" (і – як наслідок – стрімких падінь), я обрати торовану стежку буденної, копіткої, розрахованої на роки й роки роботи по вирощуванню та вихованню кадрів для польської школи в Україні.

В усякому разі, Польський інститут соціального виховання у Клені (згодом педінститут) створювався у жовтні 1930 р. кричуще нашвидкуруч. І вже з перших кроків вузу бракувало кваліфікованих викладачів, які б володіли польською мовою (!). Викладання останньої було вкрай незадовільним. Додавалися й характерні для радянської школи ідеологічні забобони, "чистки" тощо. Так, наприклад, лектор польської мови Федоров був звільнений за "ідеологічні збочення та методичні помилки"... (Див.: Ковальчик Я. Готуємо кадри польської пролетарської інтелігенції // Студент революції. – 1931. – 25 листоп. – № 33. – С. 2). Вихід полягав у запрошенні мовників, а також викладачів інших спеціальностей із Польщі, але вдатись до такого розв'язання проблеми заважали (поряд із тогочасними труднощами з валютою) ідеологічні табу. Та в атмосфері 1935 р. ніхто не зважав на те, що провина перекладається з хворої голови на здорову. Тим більше, що владні структури мали вже досвід у цій справі – з часів сталінської статті "Запаморочення від успіхів" (1930)...

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 276, 303-303 зв.

⁵¹ *Задружний Юрій Едуардович* (він же – *Фідик Станіслав Янович*) (1904-1938) – нар. у м. Пабіаніце, Лодзинського воєводства (Польща.), поляк, працював на текстильній фабриці, був членом і функціонером КСМ Польщі, член КПП з 1921 р. Із жовтня 1925 р. за направленням ЦК КПП навчався у Москві на парткурсах, влітку 1926 р. повернувся на батьківщину на підпільну комсомольську роботу. У 1929 р. ЦК КПП направлений в СРСР на лікування. У Москві навчався у вечірньому інституті журналістики, закінчив Комуністичний університет національних меншин Заходу, дістав професію журналіста. З 1930 р. – член ВКП(б). У Москві працював у польській газеті "Трибуна радзецька", згодом – у Києві зав. відділом газети "Серп". На час арешту (12 липня 1935 р.) працював секретарем Київської контори Союзспецбуду, не мав оформленого радянського громадянства (подав заяву про прийом до громадянства СРСР у 1935 р.). Військовим трибуналом КВО у засіданні від 25-29 травня 1936 р. засуджений до десяти років таборів. Відбуваючи покарання на копальні Штурмовій Північно-Східного табору НКВС СРСР, був звинувачений у троцькістсько-зінов'євській пропаганді серед в'язнів, підготовці спроби групової втечі тощо. 31 березня 1938 р. трійкою УНКВС СРСР по Дальбуду засуджений до розстрілу, 21 травня – страчений. Реабілітований посмертно ухвалою Військової Верховного Суду СРСР від 26 вересня 1956 р. (цим же судовим рішенням реабілітовані Ч.Л.Май, С.В.Тутаковський, К.А.Сливінський, М.В.Седлецький, Б.Й.Белевич, І.С.Собчак та І.П.Жачек).

⁵² *Тутаковський Сигізмунд Владиславович* (1909-1937) – нар. у Києві, поляк, закінчив семирічку (1926), навчався в комуніверситетах Києва та Проскурова. За спеціальністю – журналіст. Був аспірантом Інституту польської пролетарської культури у Києві. Член ЛКСМУ з 1926 р., з 1932 р. кандидат у члени КП(б)У. На час арешту (27 серпня 1935 р.) – зав. відділом редакції газ. "Серп". Під час попереднього слідства визнавав себе винним, в судовому ж засіданні відмовився від своїх свідчень, зазначивши, що "став зняряддям провокації польською фашизму" внаслідок тиску з боку слідчих, які говорили йому, зокрема: "Чи думаєте Ви про свою родину?", "Мені Вашої голови не шкода", "НКВС невинних не бере. Або Ви будете запеклим ворогом радянської влади, або роззброюйтесь".

І Тутаковський почав "роззброюватись". На одному з допитів слідчий запропонував: "Подумайте про терор". Як свідчив в'язень: "На наступному допиті я сказав: "Так, я прихильник терору". Я одержав тези від слідчого, оскільки спершу не

знав, про що казати, й за цими тезами написав, що ми хотіли вбити Постишева й Балицького, а згодом додав до них і Косіора. Протоколи переписували рази по три. Оскільки йшлося про терор, то слід було говорити й про зброю. Я попервах написав, що у нас була шабля, а потім це виправив". Розповів оскаржений, що під час попереднього слідства йому весь час доводилося імпровізувати щодо своєї та інших контрреволюційної діяльності. У виступі під час судового засідання С.В.Туцаковський, зокрема, сказав: "Я повинен заявити, що всі обвинувачені по справі зводять наклеп на себе, як зводив наклеп і я на себе на попередньому слідстві. Ніхто з нас жодного відношення до ПОВ не мав. Багато місяців згодом я збагнув, що своїм "роззброєнням" ми робимо ведмежу послугу парії й уряду". "Я вважаю, – наголошував в'язень, – що польському фашизму вдалося влаштувати провокацію проти партійних працівників. Польський фашизм взяв на провокацію й органи НКВС. Я знаю, що в НКВС сидить осіб 30 арештованих членів ПОВ, але чи є серед них хоча б 3 особи справді винних, – сумніваюсь".

Окремі місця промови С.В.Туцаковського у суді були інвективою на адресу органів держбезпеки: "В НКВС запроваджений принцип непогрішимості арештів, котрі ними здійснюються, й завдяки цьому слідчі торочать лише про те, що заарештовані повинні роззброїтися [...]. Під час допиту в НКВС слідчі [...] щодня аж до мого "роззброєння" матюкали мене, називали мене негідником, мерзотником й т.п. Після того, як я "роззброївся", слідчі почали пригощати мене сніданками та цигарками й називали мене на ім'я та по батькові".

Військовим трибуналом КВО у засіданні від 25-29 травня 1936 р. С.В.Туцаковський засуджений до десяти років таборів. Реабілітований посмертно 26 вересня 1956 р.

⁵³ *Соснович Януш Владиславович* (він же – *Том Ігнатій Альфредович*) (1902-1938) – уродженець м. Цюріха (Швейцарія), поляк, член КСМ Польщі у 1918-1929 рр., член КПП з 1919 р. (в СРСР цей стаж зараховували як членство у ВКП(б) із того ж року), перебував також у Компартії Німеччини. Після закінчення середньої школи навчався у Варшавському університеті (1921-1922), потім працював у ЦК КСМ Польщі – обирався членом та секретарем ЦК (1922-1926). У 1926-1928 рр. навчався на Міжнародних ленінських курсах у Москві, згодом повернувся на батьківщину, де працював у Варшаві секретарем ЦК КСМ Польщі (1928-1929), секретарем Краківського окружного КПП (1930), співробітником центральної редакції КПП у Варшаві (1930-1931). У 1923-1924, 1929-1930 та 1931 рр. сидів у польських в'язницях. У 1932-1933 рр. працював у Берліні – інструктором ЦК КПН. Із 1933 р. перебував у Москві, де працював у Партвидавці ЦК ВКП(б) зав. нацменсектором та (із 1934 р.) політреферентом у Комінтерні. З лютого 1935 р. ЦК КП(б)У затверджений відповідальним редактором газ. "Серп". На цій посаді перебував до часу свого арешту – 19 вересня 1935 р.

Як на попередньому слідстві, так і на суді винним себе не визнав, проведення будь-якої контрреволюційної діяльності й свою приналежність до ПОВ категорично відкидав. На суді заявив: "Дев'ять місяців, проведених мною у в'язничному підвалі, є найжахливішим часом за все моє життя". Військовим трибуналом КВО у засіданні від 19-23 червня 1936 р. засуджений до п'яти років таборів. 11 травня 1938 р. Трійкою Управління НКВС СРСР по Дальбуду (Магаданська обл.) засуджений до страти й розстріляний. Реабілітований посмертно ухвалою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 14 березня 1956 р. (цим же судовим рішенням реабілітовані Й.А.Конєцький, В.Ю.Стасяк, М.М.Груда та С.Я.Длуський).

⁵⁴ *Груда Михайло Михайлович* (він же – *Демке Еміль Леопольдович*) (1902-1964) – уродженець м. Варшави, поляк, член КПП з 1921 р., на час арешту (11 жовтня 1935 р.) – зав. промисловим відділом газ. "Серп". На попередньому слідстві визнав свою належність до ПОВ, на суді відмовився від цих свідчень. За тим самими вироком, що й Я.В.Соснович, засуджений до трьох років таборів. Покарання відбував у Севжелдорлазі

НКВС (табір при будівництві Північної залізниці, згодом – Печорлаг МВС СРСР). Звільнений 22 лютого 1939 р. Після війни – на відповідальній роботі у Польщі. Реабілітований 14 березня 1956 р. (Див. докладніше: *Slownik biograficzny dzialaczy polskiego ruchu robotniczego.* – Warszawa. 1987. – Т. 2. – S. 392-393).

⁵⁵ *Рибницький Степан Антонович* (він же – *Скишдлевський Степан Вінцентович*) (1901-1938) – уродженець с. Сроцко (Польща), поляк, член КПП з 1924 р., член ВКП(б) з 1930 р. У Польщі працював на підпільній комсомольській роботі, був секретарем окружкому, з 1929 р. – член секретаріату ЦК КСМ Польщі. З 1930 р. – в СРСР. Із 1932 р. навчався на соціально-економічних курсах при ЦК КП(б)У, працював зав. польськими курсами у Житомирі. У 1933-1935 рр. (до арешту) – зав. відділом газ. "Серп". 19-23 червня 1936 р. у засіданні Військового трибуналу КВО засуджений до десяти років таборів. Помер 23 квітня 1938 р. під час етапування до м. Магадана. Реабілітований посмертно ухвалою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 10 березня 1960 р.

⁵⁶ *Май Чеслав Людвигович* (1906-1938?) – уродженець с. Косянська Слобідка, колишн. Балтського повіту (нині – Одеська обл.), поляк, закінчив семирічку у м. Каневі (1921), працював на заводі у м. Кам'янське Дніпропетровської обл., чотири роки служив у РСЧА, командир взводу запасу, закінчив партшколу у Києві (1928). Член КП(б)У з 1928 р. За фахом – журналіст. На час арешту (14 липня 1935 р.) – відп. редактор газ. "Бондзь готув". Визнав себе винним. Військовим трибуналом КВО у засіданні від 25-29 травня 1936 р. засуджений до десяти років таборів. Подальша доля невідома. Реабілітований 26 вересня 1956 р.

⁵⁷ *Сливінський Казимир Антонович* (1903-1937?) – уродженець с. Мельниківці, Ситковецького району, Вінницької обл., поляк. У 1925 р. 8 місяців вчився у Московській військовій школі ім. Й.Уншліхта, але був відрахований за станом здоров'я; навчався у Київській партшколі, закінчив Ленінградський педінститут ім. О.І.Герцена (1932). Член ВКП(б) з 1927 р. У 1932 р. – після закінчення вузу – повернувся до Києва, викладав у Польському педінституті та водночас навчався у його аспірантурі, працював у редакції газ. "Серп". З 1934 р. до арешту (17 серпня 1935 р.) – заст. редактора газ. "Бондзь готув". Під час попереднього слідства визнавав себе винним, у судовому засіданні відмовився від власних зізнань, зазначивши, що, доведений до розпачу, обмовив себе й товаришів: "Якби слідчий запитав мене, чи не монархіст я, то підтвердив би й це". Військовим трибуналом КВО у засіданні від 25-29 травня 1936 р. засуджений до десяти років таборів. Подальша доля невідома. Реабілітований 26 вересня 1956 р.

⁵⁸ *Жачек Іван Павлович* – нар. у 1910 р. в смт. Теофіполь Вінницької (нині – Хмельницької) обл., поляк. Навчався у польському педтехнікумі, з 4-го курсу якого у 1929 р. мобілізований на викладацьку роботу. До 1933 р. працював учителем історії у школі, інспектором відділу народної освіти, місяць очолював культпроп райкому ЛКСМУ у Мархлевському районі. З 1927 р. по 15 січня 1934 р. – член ЛКСМУ, виключений за зв'язок з "контрреволюціонером-братом" й подання клопотання про його помилування: Жачек Йосип Павлович (нар. 1907 р.), директор польської семирічки у м. Старокостянтинові, ув'язнений в справі "Вінницького (Подільського) обласного центру ПОВ" (разом з А.Я.Григоровичем та ін.), Судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР від 26 лютого 1934 р. засуджений до трьох років адміністративного заслання поза межі України. Як і А.Я.Григорович, Йосип Жачек визнав свою належність до ПОВ "на прохання" слідчого, за конспектом якого писав зізнання й "викривав підступи польських фашистів".

Із 16 березня по 15 грудня 1934 р. І.П.Жачек – зав. піонерським відділом газ. "Бондзь готув", з 4 травня 1935 р. до арешту (у ніч на 30 серпня того ж року) працював робітником на гумовому заводі у Києві. Винним себе не визнав. У судовому засіданні Військового трибуналу КВО від 25-29 травня 1936 р. виправданий, 29 травня звільнений з-під варті, але – як "соціально небезпечний елемент" – висланий на три роки за межі

України. За приналежність до ПОВ арештований вдруге у 1938 р. (засуджений Особливою трійкою УНКВС СРСР по Горьківській обл.), втретє – у 1950 р. Реабілітований 26 вересня 1956 р. Мешкав у м. Старокостянтиніві Хмельницької обл.(за даними на 1959 р.).

⁵⁹ *Вальчак Вацлав (В'ячеслав) Антонович* (нар. 1905 р.) – уродженець С.-Петербургу, поляк, працював у газ. "Серп", на час арешту (7 лютого 1935 р.) – відп. редактор газ. "Глос млодзежи". Звинувачувався у належності до ПОВ й блокуванні із троцькістською опозицією. 2 серпня 1935 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР засуджений до п'яти років таборів. Виступав свідком під час засідання Військового трибуналу КВО 25-29 травня 1936 р. по справі Ч.Л.Мая, С.В.Тутаковського, К.А.Сливінського та ін. Покарання відбував в Ухті та Воркуто-Печорському таборах, звідки звільнений 8 лютого 1940 р. Реабілітований на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. "Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце у період 30-40-х й початку 50-х років". Мешкав у Полтаві (за даними на 1989 р.)

⁶⁰ *Седлецький Михайло Васильович* (1904-1938) – уродженець м. Корець на Волині (до вересня 1939 р. належало до Польщі, нині – Рівненська обл. України), поляк. Закінчив 6 класів гімназії. У 1923 р. нелегально перетнув кордон СРСР, за що був засуджений до штрафу в 1 крб. золотом – із заміною на сім днів примусової праці. Навчався два роки у партшколі, один місяць був на вчительських курсах; п'ять років працював у школі, згодом – на журналістській роботі. У 1933 р. працював у Харкові у Закордонному бюро допомоги КПЗУ, того ж року переїхав до Києва на газетярську працю у польськомовних виданнях. На час арешту (12 липня 1935 р.) – відп. секретар газ. "Глос млодзежи". Визнав себе винним. Військовим трибуналом КВО у засіданні від 25-29 травня 1936 р. засуджений до шести років таборів. 5 квітня 1938 р. Трійкою УНКВС СРСР по Дальбуду за участь у "контрреволюційній групі", "антирадянську агітацію" серед в'язнів тощо засуджений до розстрілу, 22 червня – страчений. Реабілітований посмертно 26 вересня 1956 р.

⁶¹ *Собчак Іван Станіславович* (1910-1938 ?) – нар. у Варшаві, поляк. Під час першої світової війни втратив батьків, у 1916 р. разом з іншими польськими дітьми евакуйований до Росії, до 1921 р. – безпритульний, згодом виховувався у родині селянина-поляка на Житомирщині, закінчив технікум у Мархлевському районі (1931), дістав спеціальність зоотехніка. Рік служив у РСЧА – в 9-й Кримській кавалерійській дивізії. Член ЛКСМУ з 1926 р., член КП(б)У з 1932 р. 3 15 листопада 1933 р. працював заст. редактора газ. "Бондзь готув", з лютого 1934 р. до арешту (27 серпня 1935 р.) – зав. сільським відділом газ. "Глос млодзежи". Військовим трибуналом КВО у засіданні від 25-29 травня 1936 р. засуджений до п'яти років таборів. Подальша доля невідома. Реабілітований 26 вересня 1956 р.

⁶² *Конецький Йосип Альбертович* (він же – *Розін Леон Ізраїлевич*) (1900-1938) – уродженець м. Лодзі (Польща), єврей, за походженням з родини дрібного підприємця. Під час першої світової війни батьки евакуювалися до Москви, повернулися до Польщі у 1919 р. У 1918 р. кілька місяців був членом РСДРП (меншовиків), член КПП з 1919 р., з 1930 р. – член ВКП(б) (із зарахуванням партстажу у КПП). Був членом секретаріату КСМ Польщі, представником КСМП при Комуністичному Інтернаціоналі Молоді, делегатом V з'їзду КПП, три роки відсидів у польській в'язниці. З 1929 р. – в СРСР. Працював секретарем парткому у Магнітогорську, навчався у Комуністичному університеті народів Сходу та Інституті червоної професури у Москві. За півтора роки до закінчення ІЧП направлений на роботу до ЦК КП(б)У, де на час арешту (1 вересня 1935 р.) – помічник зав. Культпропу ЦК. Військовим трибуналом КВО у засіданні від 19-23 червня 1936 р. засуджений до десяти років таборів. Ухвалою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 20 вересня 1936 р. вирок залишено в силі. 2 листопада 1938 р. Трійкою УНКВС СРСР

по Новосибірській обл. засуджений до розстрілу й страчений. Реабілітований посмертно 14 березня 1956 р.

⁶³ *Стасяк Віктор Юлійович* (він же – *Берман Броніслав Ілліч*) (1903-1943) – уродженець м. Варшави, єврей, член КПП з 1919 р., один із організаторів КСМ Польщі, був членом ЦК КСМП, делегатом IV з'їзду, брав участь у роботі VI з'їзду КПП. З 1930 р. – член секретаріатів ЦК КПЗУ. На час арешту (19 вересня 1935 р.) – представник Компартії Західної України у польській секції Виконкому Комінтерну. Визнав свою приналежність до ПОВ. У засіданні Військового трибуналу КВО від 19-23 червня 1936р. засуджений до десяти років таборів. Помер, відбуваючи покарання, 16 лютого 1943 р. в Усольському таборі (м. Солікамськ, Пермської обл.). Реабілітований посмертно 14 березня 1956 р.

⁶⁴ *Длуський Станіслав Якович* (він же – *Штиль-Флятау Станіслав Якович*) – нар. 1906 р. у м. Варшава, єврей, член КПП з 1924 р., був секретарем райкомів та Варшавського комітету КСМП, секретарем окружкомів і Варшавського комітету КПП, двічі арештовувався за комуністичну діяльність, вісім років провів у в'язницях. На час арешту (30 вересня 1935 р.) – зав. партшколою Закордонного бюро допомоги КПЗУ. У засіданні Військового трибуналу КВО від 19-23 червня 1936 р. за "антирадянську агітацію" (у своєму оточенні негативно оцінював закриття польських шкіл й ліквідацію Мархлевського національного району в Україні) засуджений до трьох років таборів. Подальша доля невідома. Реабілітований 14 березня 1956 р.

⁶⁵ *Белевич Броніслав Йосипович* – нар. 1907 р. у м. Шклов, колиши. Могильовської губ. (Білорусь), поляк. Після закінчення семирічки (1923) в смт. Миропіль (нині – Житомирської обл.) до 1925 р. навчався у Ленінградському педтехнікумі ім. Домбала. Залишив технікум і повернувся в Україну, де працював токарем по металу (Запорізька округа, м. Шостка, м. Дніпропетровськ), обирався звільненим секретарем заводської організації КСМ, членом Дніпропетровського окружного ЛКСМУ. Член КП(б)У з 1931 р. Того ж року за направленням ЦК ЛКСМУ призначений зав. культпролом Мархлевського райкому ЛКСМУ. Наприкінці 1931 р. відкликаний з району і зарахований у штат редакції газ. "Глос млодзежи", де працював до арешту – 5 жовтня 1935 р. У засіданні Військового трибуналу КВО від 25-29 травня 1936 р. засуджений до шести років таборів. Покарання відбував у Північно-Східному таборі НКВС СРСР (Магаданська обл.). Звільнений 13 травня 1942 р. З 14 травня 1942 р. до середини 1955 р. працював на Оротуканському ремонтному заводі гірничо-збагачувального обладнання (Магаданська обл.) – токарем, майстром, контролером ВТК, інженером по нормуванню. З 1955 р. мешкав у смт. Понінка Хмельницької обл. Реабілітований 26 вересня 1956 р.

⁶⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 277, 279.

Питання постійного зниження тиражів не лише польської, але й усієї нацменівської преси викликало занепокоєння партійно-державного апарату, що опікувався цим питанням. Так, зокрема, 10 жовтня 1929 р. ЦВК СРСР і Рада Національностей скликали нараду редакторів нацгазет, на якій, зокрема, зауважувалося, що "послаблення організаційно-масової роботи серед польського населення (України. – *Авт.*) призвело до падіння тиражу польських газет. "Серп", який досяг раніше 10000 передплатників, впав до 5000 тиражу, "Голос молоді" (так у тексті. – *Авт.*), який мав 3000 передплатників, зараз має 500 прим. тиражу" (Див.: Совецание редакторов нацгазет // Революция и национальности. – 1930. – № 8/9. – С. 144).

Зрозуміло, що самі друковані органи нацменшин, їх більш-менш пристойний наклад трималися лише завдяки значній (насамперед фінансовій) підтримці влади; примусовій передплаті та ін. заходам адміністративного впливу. Самотужки здобути широке коло власних читачів ці часописи були неспроможні внаслідок своєї офіційності, відвертої політичної заангажованості та ін. численних вад. Серед останніх чи не найголовнішу роль відігравала... погана мова (у даному випадку польська). Як свідчать

документи, в Україні бракувало кваліфікованих журналістських кадрів для одночасного видання на належному рівні одразу трьох центральних польськомовних газет. Наприклад, І.Собчак критично оцінював себе як "слабкого газетяра", той самий Б.Белевич прийшов до редакції наприкінці 1931 р. ледь не з нульовим знанням польської мови. Не володіли нею й працівники друкарні, які набирали часописи, отже набір здійснювали механічно.

Звідси – численні помилки ("друкарські чортики"), що рясніли на шпальтах газет і за котрі в буквальному смислі головою відповідали не лише коректори, але насамперед редактори (на те ж вони й були відповідальними!). Так, у "справі" В.Вальчака чи не вирішальну роль зіграла неправильно поставлена кома в одній з редакційних статей. 17 січня 1935 р. "Глос млодзежи" вмістила привітання делегатів XIII українського з'їзду Рад, адресоване ЦК ВКП(б) та Й.Сталіну особисто. В одному із речень розділові знаки вишукувались у контрреволюційному порядку: *"Зобов'язуємося нещадно розбивати будь-які спроби решток розбитих ворогів, розбити єдність трудящих СРСР й шкодити будівництву соціалізму, справі всесвітньої пролетарської революції"* (виділення наше. – Авт.). Як вже зазначалося, ціна помилки – п'ять років таборів.

Не відрізнялися у кращий бік друковані видання інших національностей. Наприклад, у газеті "Колективіст" (болгарською мовою) від 12 жовтня 1933 р. в замітці "За зловживання й крадіжку відданий під суд та виключений із партії" в останньому абзаці приверстано два зайвих рядки: "запліднення кобили є партія"...

⁶⁷ *Дененбург Лев Ісаакович* (нар. 1904 р.) – уродженець м. Ніжина, Чернігівської обл., єврей, оперуповноважений Особливого відділу Управління держбезпеки НКВС УСРР та Українського військового округу. 8 серпня 1937 р. був заарештований, звинувачувався у шпигунстві. 22 вересня 1937 р. справу щодо нього припинено шляхово-транспортним відділом НКВС УРСР. Подальша доля невідома.

⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 342-343.

⁶⁹ Там само. – Арк. 275.

⁷⁰ Там само. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 412. – Арк. 191-192.

⁷¹ *Ржепінський Мечислав Сильвестрович* (1895-1937) – уродженець м. Варшави, поляк. У 1910-1914 рр. чорнороб у Польщі, з 1914 по 1919 р. – у США (чорнороб на вугільних копальнях, робітник металургійного заводу), член "Американського союзу польських соціалістів" (1917-1918), "Соціалістичної партії Америки" (1918-1919) та Компартії США (1919-1920). З 1920 р. – у Москві, працівник Польбюро ЦК РКП(б), член ВКП(б) з 1920 р., у 1921-1924 рр. працював у Мінську (НКЗС БСРР, польінспектор облнаросвіти); у 1924-1930 рр. – у Миколаєві: зав. нацменсектором Окружкому КП(б)У, інструктор Окрвиконкому, заст. голови Окркооптаху, зав. оргбюро Окрплодоспілки; у 1930-1933 рр. – в Бердянську: директор радгоспу "Вільний", член президії та відп. секретар міськради. У 1933-1935 рр. – зав. партвідділом газ. "Серп" (Київ), згодом нач. постачання Київської обл. контори "Союзхутра", з грудня 1935 р. – відп. секретар, потім зав. відділом культури газ. "Глос радзецкі". Репресований у 1937 р. Реабілітований посмертно ухвалою Військового трибуналу КВО від 11 березня 1960 р.

⁷² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 385. – Арк. 85, 171; Спр. 421. – Арк. 30.

⁷³ *Радін-Уцеховський Валентин Петрович* (1890-1937) – нар. 24 листопада 1890 р. у м. Васильково Гродненської губ. (до вересня 1939 р. – Польща, нині – Білорусь), єврей, закінчив медичний університет у Женеві (Швейцарія). В 1911-1915 рр. член групи "Вперед" у Женеві, з травня по листопад 1918 р. член РСДРП (меншовиків), з кінця 1918 р. – член ВКП(б). У 1915-1919 рр. – лікар в різних установах (Олександрівськ, (Запоріжжя), Одеса, Київ), у 1919 р. – пом. зав. медчастини ЦК Червоного Хреста (Москва), голова Червоного Хреста (Серпухов) (1920), згодом – на організаційно-лікарських посадах при управліннях Південного та Західного фронтів. У 1920-1924 рр. – працював у Наркомздоров'ї УСРР (Харків), був заст. (Одеса) та зав. (Чернігів)

губздороввідділами. У 1924-1928 рр. – зав. Хабаровським крайздороввідділом, у 1928-1932 рр. – зав. обласними відділами охорони здоров'я у Воронежі та Москві. У 1932-1933 рр. – у розпорядженні Військсанупру РСЧА (Москва), у 1933-1934 рр. – заст. нач. санупру НКШляхів СРСР. У 1934 р. – директор Медвидаву УСРР (Харків-Київ), у 1934-1936 рр. – директор Київського польського педінституту, зав. польським сектором Київського педінституту. 2 листопада 1936 р. політбюро ЦК КП(б)У затверджений нач. сектора нацменмовлення Українського комітету радіомовлення. 23 липня 1937 р. заарештований як учасник "контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської терористичної організації", 1 вересня виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР засуджений до вищої міри покарання, 2 вересня 1937 р. – розстріляний. Реабілітований посмертно 4 лютого 1956 р. ухвалою військової колегії Верховного Суду СРСР.

⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 422. – Арк. 42.

⁷⁵ *Гордієнко-Летугін Олександр Федорович* (1898-1937) – нар. 27 квітня 1898 р. у м. Бородянка Київської обл., українець, член КП(б)У з 1926 р., навчався у Київському плановому інституті, закінчив Київський театральний інститут (1935). У 1910-1915 рр. працював на склозаводах у Києві та Смоленській губ. у 1915-1918 рр. – рядовий царської армії, згодом наймит, червоноармієць (до 1921 р.), у 1921-1923 рр. працював у Бородянці заст. райуповноваженого Губчека. У 1923-1929 рр. – культпрацівник, майстер-склодуд склозаводів Київської, Ленінградської й знову Київської областей. У 1929-1931 рр. – директор Київського робітничого театру. У 1931-1933 рр. – директор Київського польського театру, згодом (1933-1934) заст. директора Театру російської драми у Києві, студент Київського театального інституту, інспектор театрів НКО УСРР (1934-1936). 14 грудня 1935 р. ЦК КП(б)У затверджений директором Всеукраїнського державного польського театру, потім працював директором Третього колгоспного театру у Києві. Репресований у 1937 р. Реабілітований посмертно у 1989 р.

⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 423. – Арк. 46.

⁷⁷ Там само. – Оп. 6. – Спр. 408. – Арк. 224.

⁷⁸ Там само. – Оп. 7. – Спр. 424. – Арк. 5.

⁷⁹ Там само. – Арк. 108.

⁸⁰ *Лазоверт Самуїл Генріхович* (1885-1937) – уродженець м. Варшави, єврей, завідуючий Польбюро АПВ ЦК КП(б)У (1923-1930), директор Інституту польської пролетарської культури АН УСРР (травень 1934 р. – листоп. 1935 р.), на час арешту (11 березня 1937 р.) – державний арбітр при Раднаркомі УСРР. За звинувачувальним висновком, активний член ПОВ з 1918 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР 22 вересня засуджений до страти, 25 вересня 1937 р. – розстріляний. Реабілітований Військовою колегією Верховного Суду СРСР 21 липня 1956 р. (Див. докладніше: *Свідницький А.І.* Запам'ятаємо їх живими: [С.Г.Лазоверт] // *Комуніст України.* – 1990. – № 4. – С. 84-86).

⁸¹ *Петровський Адольф Маркович* (1887-1937) – уродженець м. Варшави, поляк, член ВКП(б) з 1904 р. У 1920 р. за нелегальну комуністичну діяльність заарештований та засуджений до шести років в'язниці. У 1921 р. згідно угоди про обмін політв'язнів, обміняний в РСФРР. У 1921-1925 рр. працював секретарем Колегії НКЗС СРСР, у 1925-1930 рр. – Повпред СРСР в Ревелі (нині – Таллінн) (Естонія), у 1930 р. – Повпред СРСР у Литві, у 1931-1933 рр. – Повпред СРСР в Персії (Ірані), з середини 1933 р. до кінця 1934 р. – Повпред СРСР в Австрії. З кінця 1934 р. до арешту (24 липня 1937 р.) – Уповноважений НКЗС СРСР при Уряді УРСР. На підставі наказу № 00485 НКВС СРСР 13 вересня 1937 р. рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора СРСР засуджений до розстрілу, 17 вересня – страчений. Реабілітований посмертно ухвалою Військового трибуналу Прикарпатського військового округу від 21 вересня 1957 р.

⁸² Цит. за: *Національні відносини в Україні у ХХ ст.*: Зб. документів і матеріалів /

Упорядн.: М.І.Панчук (керівник) та ін. – К., 1994. – С. 236.

⁸³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 463. – Арк.51.

Кандидат історичних наук
Олександр РУБЛЬОВ,
кандидат історичних наук
Володимир РЕПРИНЦЕВ

Київ – Люблін – Київ,
жовтень 1992 р. – травень 1995 р.